

Herrnhutters en apostolischen

Een wordingsgeschiedenis van idealen

Met dit artikel streef ik een meervoudig doel na. Ik wil bekendheid geven aan het kerkhistorisch onderzoek dat ik gedaan heb. Verder wil ik duidelijk maken, dat er al eeuwen voordat de Catholic Apostolic Church gesticht werd, bewegingen bestonden met apostolische idealen. Ik stel de vraag, welke oude apostolische idealen er nu nog in Het Apostolisch Genootschap leven en waarom de lidmaten van dit genootschap zich nog apostolisch noemen. In een bijlage geef ik een flink aantal suggesties voor verder onderzoek naar verbindingen tussen vroegere groeperingen met een apostolisch karakter en grondleggers van de Catholic Apostolic Church. In het nawoord vertel ik, hoe ik tot mijn onderzoek gekomen ben.¹ Rechte haken verwijzen naar de literatuurlijst aan het eind van het artikel.

Truus Bouman-Komen

Mijns inziens is het waardevol dat Het Apostolisch Genootschap zich apostolisch noemt. Maar dan zou binnen het genootschap wel het bewustzijn moeten groeien van wat apostolisch gedachtegoed inhield gedurende de 20 eeuwen dat het bestaat. Dan kunnen de leden van het genootschap ook bewuster formuleren welke aspecten van dit gedachtegoed ze losgelaten hebben en welke waarden uit die apostolische tradities ze met elan willen blijven uitdragen. Het zal de dialoog met andersdenkenden ten goede komen.

Ikzelf heb me intensief bezig gehouden met teksten van graaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) uit diens jonge jaren. Dat resulteerde in mijn proefschrift [BK]:

Bruderliebe und Feindeshaß.
Eine Untersuchung von frühen Zinzendorftexten (1713-1727)
in ihrem kirchengeschichtlichen Kontext.

Ik heb daarin aangetoond, welke opvattingen van Zinzendorf in de jaren 1713-1727 constant zijn gebleven en welke er zijn veranderd. Daarbij heb ik ook beschreven, welke van die opvattingen strookten met de lutherse leer en welke niet. Terloops heb ik ontdekt dat er in de 18^e eeuw en daarvoor al samenkomsten waren die apostolisch genoemd werden. Ik ben ervan overtuigd geraakt dat er door de eeuwen heen vele verbindingslijntjes zijn geweest tussen de uiteenlopende dragers van apostolische idealen.

Dit artikel begint met een beschrijving van graaf Zinzendorf en de Evangelische Broedergemeenschap die hij oprichtte. Daarna beschrijf ik enkele verwante geloofsgroeperingen. Vervolgens wijs ik op verbindingen tussen groeperingen uit vroegere perioden en de Catholic Apostolic Church. Wat ik over deze verbindingen schrijf is bedoeld als een aanzet voor verder onderzoek, onderzoek dat mij niet loslaat en dat ik samen met anderen zou willen doen.

¹ Dit artikel is een uitbreiding van een lezing die ik op uitnodiging van de gemeente Bussum van Het Apostolisch Genootschap heb gehouden op 24 september 2012.

Graaf Zinzendorf

Graaf Nicolaus Ludwig von Zinzendorf heeft in Zeist duidelijke sporen van zijn bestaan achtergelaten:

Slot Zeist.
Dit slot ligt aan de Zinzendorflaan.

Aan de overkant van die laan is een historisch gebouwencomplex. Het bestaat uit o.a. het broederhuis, het zusterhuis en een kerkzaal. Het behoort toe aan de Evangelische Broedergemeente, in de volksmond herrnhutters genoemd.² De kerkzaal heeft een voor de herrnhutters karakteristiek interieur; sober, met heel veel wit en zonder verhoogde preekstoel.

Zinzendorf werd in 1700 als telg uit vrome lutherse geslachten geboren. Zijn wieg stond in Dresden. Zijn voorouders van moeders kant behoorden tot de Saksische landadel. Zijn voorouders van vaders kant kwamen uit Oostenrijk. Zij hadden daar als zogenoemde rijksgraven alleen de keizer, en niemand anders, boven zich gehad. Om geloofsredenen had Zinzendorfs grootvader zich in Duitsland gevestigd. Zinzendorfs oom en vader kregen belangrijke posities aan het hof in Dresden. Hier nu waren zij ondergeschikt aan de Saksische keurvorst, Augustus de Sterke.³

Duitsland bestond in die tijd uit vele vorstendommen. In 1648 was in de vrede van Münster en Osnabrück bepaald dat onderdanen dezelfde godsdienst als hun vorst moesten hebben. In Saksen was de situatie ingewikkeld. Het was sinds 1648 luthers gebied. Maar Augustus de Sterke was in 1697 katholiek geworden om ook koning van het katholieke Polen te kunnen zijn. Dat riep spanning op.

² Uitgebreide informatie over de Zeister Broedergemeente is te vinden in: De Zeister Broedergemeente 1746-1996 [ZB]. Uit dit boek neem ik ook de weloverwogen Nederlandse spelling 'herrnhutter' over (zie [ZB] blz. 10). De Duitse spelling is 'Herrnhuter'.

³ Zie hiervoor [BK]. Een goede indruk van het leven van Zinzendorf geven 'Graf ohne Grenzen' [MPL] en 'Zinzendorf und Herrnhut' [Mey1].

Er was niet alleen frictie tussen katholieken en luthersens, maar ook tussen orthodox luthersens en piëtisten. Orthodoxen legden vooral de nadruk op het zuiver houden van de lutherse leer. Piëtisten legden vooral de nadruk op het doorvoelen van Gods woord en het naleven ervan in het bestaan van alledag. Velen van hen beweerden dat orthodoxen sleurkerkgangers geworden waren die de christelijke waarden niet naleefden. Vele orthodoxen beweerden, dat piëtisten van de leer afweken, het kerkelijke gezag ondermijnden en schijnheilig waren.

Er is al heel lang heftige discussie over de vraag hoe piëtisme gedefinieerd moet worden, met name over de vraag of het een afgrensbaar historisch verschijnsel onder Duitse luthersens is, dan wel een algemeen religieus verschijnsel dat zich door de eeuwen heen over de hele wereld in alle religieuze richtingen voordoet. Ikzelf ben een aanhanger van de laatstgenoemde opvatting. Voor beide visies geldt dat ook tal van orthodoxen er met hart en ziel naar streven hun opvattingen in het leven van alledag waar te maken. En ook zijn er tal van piëtisten die halsstarrig aan hun eigen leerstellingen vasthouden. Volgens de brede definitie vertonen de verschillende piëtistische groeperingen een breed spectrum van eigenschappen: van trouw aan de kerk tot er geheel van afgekeerd, van gebonden aan vele leefregelen tot haast volkomen vrij daarvan, van verwerping van seksualiteit tot uitbundige beleving ervan.⁴

In de tijd van de jonge Zinzendorf spitste de controverse tussen orthodoxen en piëtisten zich toe op de genadeleer en de opvattingen over de verschillende confessies. De jonge Zinzendorf legde sterk de nadruk op een vrome levenshouding. Genot en overdaad, dans en toneel hoorden daarin niet thuis, wel gebed en veel religieuze verdiepingssamenkomsten in kleine kring. Men streefde ernaar om steeds vromer te worden en men vermaande elkaar daar ook toe. Zinzendorf onderscheidde tussen 'echte christenen' en 'schijnchristenen'. Volgens de lutherse leer daarentegen is niemand volmaakt en kun je het ook niet worden, maar is er goddelijke genade voor iedereen die gelooft dat Christus voor zijn zonden is gestorven (sola fide). De orthodox luthersens beschouwden hun eigen confessie als de enig ware. Zinzendorf zag de confessies als verschillende, tamelijk gelijkwaardige en nu nog gebrekkige gestalten van religieus leven die eens tot de ware kerk zouden samensmelten, waarin de liefde voor Christus en de onderlinge broederliefde volmaakt zouden zijn.⁵

Karel VI, de katholieke keizer in Wenen, was ook koning van het aangrenzende Bohemen. Daar werden de protestanten steeds meer onderdrukt. Velen van hen vluchtten uit Bohemen en Moravië naar protestant Saksisch grondgebied. De keizer klaagde hierover. De katholieke Saksische keurvorst wilde de keizer ter wille zijn en de vluchtelingenstroom een halt toeroepen. Het wantrouwen van overheidswege tegenover iedereen die de vluchtelingen wilde helpen, nam toe. Eén van die hulpvaardigen was Zinzendorf. Toen hij 21 werd, kreeg hij tegen zijn zin een functie aan het hof in Dresden. De weerzin kwam voort uit zijn afkeer van de levensstijl van de vorst en zijn hovelingen. De drank vloeide overdadig aan het hof, geld werd verzwoegen door dure feesten en pronkpaleizen. Menig mooi meisje werd tot maîtresse van de keurvorst gemaakt. Zinzendorf was bang dat hij meegesleept zou worden in dit leven dat in zijn ogen zeer zondig was. Hij hield zich zo veel mogelijk afzijdig.

⁴ [BK] blz. 19-25.

⁵ [BK] blz. 34-36, 269-272, 284-293, 304-414, 326-334, 341-354.

Bovendien had hij liever theoloog dan jurist willen worden. In diezelfde tijd kreeg hij ook een eigen landgoed dichtbij de grens met wat tegenwoordig Polen en Tsjechië is. Sinds 1722 nam hij daar vluchtelingen uit Moravië op. Hun religieuze richting, die van de Boheemse Broeders, is terug te voeren op navolgers van Jan Hus (1369/1370-1415).⁶ Deze Moravische vluchtelingen stichtten op Zinzendorfs landgoed de nederzetting Herrnhut. Ook aan vluchtelingen van andere religieuze richtingen, onder wie aanhangers van Kasper von Schwenckfeld (geboren 1489),⁷ verleende Zinzendorf asiel. Verder had hij contacten met gereformeerden, met bepaalde katholieken en met vrome lieden die met de kerk gebroken hadden.⁸ De groeiende bevolking van Herrnhut werd steeds bonter van samenstelling.

Alleen al het feit dat Zinzendorf tornde aan de vaste afbakening van de gezindten, riep het ongenoegen van rechtzinnige luthers en op. Dit werd versterkt doordat de ideeën van Zinzendorf en de gebruiken die hij in Herrnhut invoerde ten dele afweken van de lutherse leer en de gebruiken in de lutherse kerk. Langzamerhand begonnen ook vele piëtisten Zinzendorf verdacht te vinden.⁹

Onder deze ingewikkelde omstandigheden slaagde Zinzendorf er toch in, eenheid te scheppen in Herrnhut, waar ook al grote verdeeldheid was gaan heersen.¹⁰ Onvermoeibaar zocht hij de ruziënde partijen op. Hij bracht vriendschap in het verscheurde Herrnhut, door zelf voor elke gesprekspartner vriend te zijn. Hij moedigde het ook aan dat gelijkgestemde mensen vriendengroepjes vormden. Deze groepjes, 'Banden' genoemd, mochten de broederzin tussen alle inwoners van Herrnhut niet schaden, maar dienden die juist te bevorderen.

Van elk vriendengroepje koos Zinzendorf iemand in het bestuur van de nederzetting. Verder stelde hij met zijn medewerkers statuten op voor de inwoners, waarin bij alle geboden en verboden de broederliefde centraal werd gesteld.¹¹ Zinzendorf en de dominees Johann Christoph Schwedler (1672-1730) en Johann Andreas Rothe (1688-1758)¹² hielden ook inspirerende preken en bleven erop hameren dat het offer van Jezus zó groot was dat alle meningsverschillen daarbij toch in het niet zouden moeten vallen. Voor Zinzendorf was het geloof in de offerdood van Jezus de kern die het vaste punt moest zijn voor zijn tolerantie tegenover allerlei geloofsrichtingen.

⁶ De Boheemse hoogleraar Jan Hus leefde ruim een eeuw eerder dan Luther. Hus geldt als een van de eerste reformatoren. Vanwege zijn verzet tegen de paus en de Roomse kerk werd hij veroordeeld en op de brandstapel ter dood gebracht. Over de lijnen tussen Hus en de Boheemse Broeders zie hieronder het hoofdstuk 'De vroege christenen als gemeenschappelijk voorbeeld voor de vroege herrnhutters en de oude Boheemse Broeders'.

⁷ Over Kaspar von Schwenckfeld zie [Bre1], i.h.b. blz. 118-123.

⁸ [BK] blz. 408-413.

⁹ Over de verwijdering tussen piëtisten die net als Zinzendorf in de stad Halle gevormd waren en Zinzendorf zie: H.Schneider [Sch1] en G. Reichel [Rei].

Over de verwijdering tussen Zinzendorf en zijn vrome adelsgenoten zie: H.-W. Erbe [Erb].

¹⁰ De gebeurtenissen in 1727 die ik vermeld, staan beschreven in: Aus dem Diarium in Herrnhut 1727, [ZHB] blz. 95-108.

¹¹ Statuten Herrnhuts Teil 1: Herrschaftliche Gebote und Verbote. [ZHB] blz. 70-75;

Statuten Herrnhuts Teil 2: Brüderlicher Verein und Willkür. [ZHB] blz. 75-80.

¹² Over Schwedler en Rothe zie [ZHB] blz. 100, [Mey1] blz. 6, 20-21, 23-25, 27, 34, 91 en [BK] blz. 294-295, 307-308, 343, 349-350.

De Evangelische Broedergemeente

Zinzendorf wordt beschouwd als de grondlegger van de Evangelische Broedergemeente. Als beginpunt van deze organisatie ziet men een bijeenkomst op 13 augustus 1727 in het plaatsje Herrnhut. Die bijeenkomst vormde een bijzonder moment in een reeks gebeurtenissen die in datzelfde jaar plaatsvonden.

Ruim een maand eerder, op zondag 2 juli 1727 waren weer eens duizenden mensen naar Herrnhut gekomen om Zinzendorf en de beide dominees te horen prediken, en wel binnen en buiten de kerk en in de grote zaal van Zinzendorfs slot. Zinzendorf had aan beide zijden van de zaal de tuindeuren opengezet, zodat de massa's langzaam door konden schuiven terwijl ze naar een stuk van de uren durende preek luisterden. Over deze dag staat in het dagboek dat toen bijgehouden werd:

“Nu zei een broeder: we hebben vandaag een apostolische dag gehad; we zullen ook apostolische beproevingen krijgen.”¹³

Enkele weken later had Zinzendorf van een van zijn zeer vele reizen een boek over de geschiedenis van de oude Boheemse Broeders meegebracht. Het was geschreven door de Tsjechische geleerde Johann Amos Comenius (1592-1670).¹⁴ Door dit boek kwam men tot de ontdekking, dat de gebruiken en opvattingen van de oude Boheemse Broeders een treffende overeenkomst vertoonden met die in Herrnhut. Kort daarna, na nog meer preken en intensieve gesprekken vond er op zondagochtend 13 augustus een dienst met avondmaal plaats. Er waren twee confirmanten die van de dominee een 'echt apostolische zegen' kregen.¹⁵ Alle aanwezigen waren diep geroerd door wat Jezus voor hen gedaan had en zij baden innig tot God dat hij hen de ware aard van de kerk zou laten zien en dat hij hen zou leren op de juiste manier te leven, onkreukbaar in trouw jegens God en in onderlinge liefde. Zo ontvingen ze het avondmaal. In een verstillid blije stemming leerden ze die dagen elkaar lief te hebben.

De gemeente Herrnhut groeide gestaag. Al snel vormden zich elders nieuwe gemeentes, doordat men al direct zending ging bedrijven, dichtbij en ver weg. Zinzendorf hoorde in 1731 aan het Deense hof over de ellende van de slaven in de Caribische wereld. Bij zijn terugkeer in Herrnhut vertelde hij hierover. Een aantal jonge mannen besloot erheen te gaan. Zij hadden het daar moeilijk vanwege hun kritische houding tegenover de blanke overheersers en hun sympathie voor de slaven. Een van de missionarissen trouwde zelfs met een mulattin. Hij en de geestelijke die het huwelijk had voltrokken, kwamen daardoor in de gevangenis. Dit was de aanleiding, waarom Zinzendorf er eind 1738 zelf heen ging. Daar aangekomen boog hij, tegen alle conventies in, voor de donkere echtgenote van zijn geloofsvriend. Hij kreeg beide missionarissen vrij.¹⁶

¹³ "Nun sagte ein gewisser Bruder, wir haben heute einen apostolischen Tag gehabt, wir werden auch apostolische Leiden bekommen.". Citaat uit: "Aus dem Diarium in Herrnhut 1727", [ZHB] blz. 100, 2-7-1727.

¹⁴ Over Comenius, alias Jan Amos Komenský, en het bedoelde boek zie hieronder in het hoofdstuk "De vroege christenen als gemeenschappelijk voorbeeld voor de vroege herrnhutters en de oude Boheemse Broeders".

¹⁵ [ZHB] blz. 106.

¹⁶ Zie [Mey1] blz. 37-38 en [MPL] blz.4-6.

Zinzendorf had al in 1719 Nederland leren kennen tijdens een soort studiereis door West-Europa.¹⁷ Toen hij in 1736 op zoek was naar een tolerant klimaat en naar verbindingswegen via welke de leden van zijn jonge organisatie zending konden bedrijven, trok hij opnieuw naar Nederland. Hij legde daar allerlei contacten. Zijn preken trokken belangstelling, zowel van duizenden welwillende nieuwsgierigen als van felle tegenstanders.¹⁸

Zinzendorf

Er ontstonden kleine gemeentes van de herrnhutters in Amsterdam, Haarlem en IJsselstein. Die laatste locatie voldeed niet aan de wensen van de herrnhutters, o.a. vanwege hun niet ingewilligde wens om een eigen begraafplaats op hun eigen sobere manier in te richten. Daarom ging Zinzendorf met de Amsterdamse koopman Cornelis Schellinger op zoek naar een nieuwe locatie. Schellinger wilde in de buurt van Kleef, dat toen onder het destijds tolerante Pruisen¹⁹ viel, een locatie kopen. Hij bezichtigde het begin 1745 samen met Zinzendorf. Maar op de terugweg zag hij dat slot Zeist te koop stond. Dat deed hem van gedachten veranderen. Hij kocht het slot en maakte zijn belofte waar om bij zijn bezit een broedergemeente te stichten.

¹⁷ Deze reis heeft Zinzendorf gedetailleerd beschreven in zijn reisdagboek: *Attici Wallfahrt durch die Welt, 1719-1720*. Mijn copromotor H. Schneider is van plan het te publiceren aan de hand van een handschrift in het 'Unitätsarchiv' te Herrnhut. Schneider had mij zijn materiaal voor onderzoek ter beschikking gesteld. Zie ook [BK] blz. 114-117, 120.

¹⁸ Zie: Das Diarium von Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, geschrieben während seiner Reise durch die Niederlande 1736. Gepubliceerd en van een inleiding voorzien door P.M. Peucker. In *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 74 (1994), blz. 72-122.

¹⁹ Friedrich der Grosse (1712-1786) was in 1740 in Pruisen aan de macht gekomen. Hij bracht een grote mate van godsdienstvrijheid in zijn gebieden.

Inmiddels waren er al heel wat stormen door de broedergemeente gegaan. Er waren al in de beginjaren mensen gearresteerd, soms met dodelijke afloop.²⁰ Zinzendorf is lange tijd uit zijn geboortestreek verbannen geweest. Er werden honderden strijdschriften tegen hem geschreven. Er waren generatieconflicten en politieke verwickelingen. Maar er was ook een opmerkelijke kracht: na elke tegenslag veerden Zinzendorf en de zijnen weer overeind.²¹

Zinzendorf had niet alleen in Herrnhut, maar ook bij vrijwel al zijn andere pogingen om ruzie tussen godsdienstige groeperingen te beslechten, de christelijke broederliefde centraal gesteld. Deze liefde diende voort te komen uit de wederliefde voor Christus, die naar zijn overtuiging uit liefde voor de mensen gestorven was. Die wederzijdse liefde was ook het bindende element tussen de hemelse Christus als hoofd en zijn volgelingen als leden, die samen in de wereld het lichaam van Christus zouden vormen. Maar Zinzendorf was niet altijd even diplomatiek. Hij kon ook niet goed met geld omgaan. Bij zijn dood in 1760 liet hij de herrnhutters met een gigantische schuld achter. Het is opmerkelijk, dat deze vrome lieden deze al voor het eind van de eeuw helemaal hadden afgelost.

Er is nog steeds een herrnhuttergemeente in Zeist. Ook weer in Amsterdam, en wel één in Zuidoost en één in Watergraafsmeer. De Nederlandse herrnhutter gemeentes zijn met name door de migratiegolf van Surinamers aan het eind van de vorige eeuw sterk gegroeid. Kenmerkend voor de herrnhutters zijn o.a. hun witte kerkzalen, hun muziek, hun zending,²² hun scholen, hun blijmoedigheid en hun open, oecumenische karakter. De organisatie telde in 2000 over de hele wereld 825.000 leden. In Duitsland had ze toen ongeveer 25.000 leden, in Noord- en Zuid-Amerika bijna 50.000 en in Tanzania 400.000.²³

De vroege christenen als gemeenschappelijk voorbeeld voor de vroege herrnhutters en de oude Boheemse Broeders

Zoals al gezegd, kwamen de gebruiken in het jonge Herrnhut overeen met die van de geloofsgemeenschap van de oude Boheemse Broeders. In het Tsjechisch werden deze laatste 'Jednota bratrská', Vereniging van Broeders, genoemd. Toen de bewoners van Herrnhut in 1727 door het lezen van het werk van Comenius de gelijkenis ontdekten, zagen zij hun geloofsgemeenschap als de voortzetting van de Jednota bratrská.²⁴ Zinzendorf ging nu de Latijnse

²⁰ In gevangenschap stierf onder anderen Melchior Nitschmann. Hij was in 1728 op weg gegaan naar Oostenrijk om daar de onderdrukte protestanten in Salzburg bij te staan. Onderweg, in Bohemen, werd hij gearresteerd. Hem werd ten laste gelegd dat hij van plan was in Moravië herrnhutter gemeentes te stichten. Zinzendorf heeft tevergeefs geprobeerd, hem vrij te krijgen. Zie A.G. Spangenberg [Spa], band 2, blz. 527.

²¹ Een goede indruk van alle ups en downs geven P.M.Peucker in [MPL] blz. 1-9 en D. Meyer in [Mey1].

²² De herrnhutter zending is vergeleken met die van andere kerkgenootschappen heel oud. Kenmerkend voor de herrnhutterzending is verder, dat de zendelingen groot respect hadden voor de cultuur en gewoontes van de mensen. Het ging in eerste instantie om het brengen en beoefenen van de christelijke liefde. De bekeringen waren daarvan het gevolg. De zendelingen voorzagen als handwerkers in hun eigen onderhoud. Zij stichtten nederzettingen naar het voorbeeld van Herrnhut. Zie [Mey2] blz. 76 e.v.

²³ [Mey2] blz. 174-175.

²⁴ [ZHB] blz. 104.

vertaling van Jednota bratrská, unitas fratrum, ook wel voor de gehele broedergemeente gebruiken en tot op heden doet men dat nog wel.²⁵

De Jednota bratrská was na een lange voorgeschiedenis in 1457 gesticht in het Boheemse plaatsje Kunewald.²⁶ Van oudsher hadden de mensen in Bohemen en Moravië meer affiniteit met de Griekse kerk dan met de roomse gehad. Juist toen de Grieks katholieke invloed in Bohemen geen stand meer leek te houden tegenover de roomse, kwamen in 1176 de waldenzen naar Bohemen.²⁷ Hun opvattingen kwamen overeen met die van de Boheemse Broeders. Ze sloten zich bij hen aan. Ze kwamen in het geheim samen en pleegden in het geheim zending. In 1391 werden ze ontdekt en meedogenloos vervolgd. Velen vluchtten, maar er bleven ook aanhangers in Bohemen achter. Sommigen van hen kwamen nu ook publiekelijk voor hun leer uit, bijvoorbeeld aan de universiteit van Praag. De geleerden daar voelden zich gesterkt door de geschriften van de Engelse geleerde John Wiclif (1324-1384).²⁸ Wiclif keerde zich tegen de zware pauselijke belastingen en de rijkdom van de kerk. Hij pleitte voor een terugkeer naar armoede en soberheid. Zijn volgelingen, de 'poor priests', vertaalden de Bijbel in de volkstaal. Er was destijds ook al een levendig verkeer tussen de universiteiten. Daardoor werd Wiclifs leer ook in Praag bekend. De bekendste van de Praagse geleerden was Johannes Hus (ca. 1370-1415).²⁹ Hij en zijn aanhangers keerden zich tegen de ondeugden van zowel de geestelijken als de edellieden en burgers. Ze waren – net als Luther een eeuw later – tegen de aflaat. Zij wilden dat de kerk hervormd werd naar het bijbelse voorbeeld van Jezus en dat van de eerste christenen. Hus werd ter dood veroordeeld en stierf op 6 juli 1415 op de brandstapel.³⁰

Daarna vielen de geestverwanten van Hus in verschillende groepen uiteen. De ene vleugel was militant, de andere juist geweldloos. In 1433 brachten ze echter gezamenlijk een aantal fundamentele regels uit. Volgens die regels diende het woord Gods overeenkomstig de Bijbel vrijelijk verkondigd te worden door mensen die zich er goed in hadden verdiept. Alle gelovigen dienden het avondmaal in beide vormen (brood en wijn)³¹ te krijgen en de dienst moest in de moedertaal gehouden worden. Geestelijken moesten zich bepalen tot het prediken van Gods woord en zouden geen wereldlijke macht uit mogen oefenen. Na mislukte toenaderingspogingen tot de roomse en de Griekse kerk, besloot men zelf een kerk op te richten die overeenkwam met de bedoelingen van Jezus en de bijbelse apostelen.³² Zo kwam in 1457 de Jednota bratrská tot stand. De leden ervan waren geweldloos. Zij zochten hun kracht in de stilte van

²⁵ Zie [Peu1] blz. 53. Zowel de verzamelbundel [UF] als een tijdschrift met artikelen over de herrnhutters dragen de naam 'unitas fratrum'. Het tijdschrift betreft Unitas Fratrum, Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine, Herrnhut.

²⁶ Over de stichting van de Jednota bratrská zie [Cra1] blz. 17, over de geschiedenis van de Jednota bratrská in het algemeen [Cra1] blz. 15-34 en [Vac] blz. 35-54. Over Cranz zie [No]. Ik kreeg dit artikel pas, nadat de tekst voor het mijne gereed was.

²⁷ [Cra1] blz. 4-7; [Hau] Band 2, blz. 671-672, en Band 1, blz. 323-326; [AN] blz. 118-119.

²⁸ [Cra1] blz.8; [AN] blz. 135, 139-140.

²⁹ Meer over Hus hieronder in 'Apostolische kenmerken van diverse groeperingen uit de tijd vanaf het begin van de jaartelling tot de achttiende eeuw'.

³⁰ [Cra] blz. 2-9.

³¹ De gematigde navolgers van Hus, de utraquisten, ontleenden hun naam aan deze eis. Zij wilden de communie 'sub ultra specie', in beide gestalten. Zij wilden wel bij de kerk blijven. De radicale vleugel van de Hussieten, de taborieten, ontleenden hun naam aan de stad Tabor, die zij zelf gebouwd hadden en waarin zij zich terugtrokken om op de wederkomst van Christus te wachten. Zij wilden niets meer met de officiële kerk te maken hebben.

³² [Cra1] blz. 10-17, i.h.b. blz. 17: 'Regel und das Gesetz Christi'.

het gebed. Ze kozen oudsten vanuit hun midden. Deze zorgden voor het bestuur, voor het verloop van de dienst, en het instellen van vasten- en gebedsdagen. Ze kozen ook hun predikanten. Ze vonden wel dat hun bisschoppen moesten aansluiten op de zogenoemde apostolische successie, dat wil zeggen op de ononderbroken opvolging van bisschoppen als opvolgers van de apostelen.³³ Zij dienden dus door een bisschop gewijd te worden die zelf tot die reeks behoorde. De waldenzen beriepen zich erop, dat dit met hun bisschoppen het geval was. Daarom lieten de Boheemse Broeders hun eerste bisschoppen door de bisschop van de waldenzen wijden.³⁴

Comenius (1592-1670/1671), alias Jan Amos Komenský, was al jong geestelijke bij de Boheemse Broeders. De naam Komenský dankte hij aan zijn geboorteplaats Komna in Moravië. Sinds 1620 was hij op de vlucht voor het geweld van de Dertigjarige Oorlog. Hij hield zich een paar jaar in Bohemen verborgen en vluchtte uiteindelijk met een aantal geloofsgenoten naar Polen. Toen hij de grens overstak, heeft hij volgens de overleveringen op zijn knieën tot God gebeden dat het zaad dat de gevluchte broeders in Bohemen en Moravië gezaaid hadden ooit weer zou mogen ontkiemen en vrucht dragen.³⁵ In ballingschap werd hij in 1632 leider van de uit Bohemen en Moravië gevluchte broeders.³⁶ In 1648 werd hij 'der älteste Bischof oder Praeses in Synodo'.³⁷ Hij reisde als gevraagd wetenschapper veel, maar zijn thuisbasis was het Poolse Leszno (Duits: Lissa) totdat daar in 1656 bij een brand bijna al zijn boeken werden verwoest. Vanaf 1657 leefde hij tot aan zijn dood in Nederland.³⁸

Comenius heeft de geschiedenis van de Boheemse Broeders tussen 1632 en 1656 te boek gesteld. Het was ten dele een herdruk van een werk uit 1616, waaraan hij na 1632 een nieuw gedeelte had toegevoegd. In 1702 is het door de Duitse lutherse geleerde Franciscus Buddeus in Halle aan de Saale uitgegeven. Daarna heeft Buddeus het werk op aandringen van Zinzendorf en enkele herrnhutter broeders vertaald.³⁹

Volgens Peucker waren de vluchtelingen uit Bohemen en Moravië zich niet meer bewust van de gebruiken die hun voorvaders gehad hadden voordat hun groeperingen uiteengeslagen werden. Zij hadden in hun geboortestreek gedwongen tot de katholieke kerk behoord, hoewel ze daar innerlijk niet achter stonden. Zij vormden in 1727 ook nog maar een betrekkelijk klein deel van de inmiddels gegroeide bevolking van Herrnhut. Volgens de achttiende-eeuwse geschiedschrijvers Cranz en Spangenberg waren er in Herrnhut echter wel degelijk enkele vluchtelingen uit Moravië die hun oude gebruiken nog kenden en wilden doorvoeren. Zinzendorf had gearzeld aan hun verlangen te voldoen, omdat hij geen breuk met de lutherse kerk wilde riskeren. Maar toen hij het boek van Comenius had gelezen, zag hij de legitimiteit van de oude Boheemse gebruiken in. Dit des te meer, omdat Buddeus in zijn voorwoord vermeldde, het

³³ [AN], blz. 41.

³⁴ [Cra], blz.6, 12-24.

³⁵ [Cra], blz. 81, 86-88, [Mol], blz. 31-32.

³⁶ Volgens Molnar 'Senior des böhmischen Zweiges im Exil', zie [Mol] blz 31. Volgens Cranz 'Bischof der zerstreuten Brüder aus Böhmen und Mähren', zie [Cra1] blz. 82.

³⁷ [Cra], blz. 82.

³⁸ Over Comenius zie ook [Hau] Band 2, blz. 671-672; [Mol] blz 31-33; [Vac] blz. 42-44.

³⁹ Over de datering zie [Cra1] blz. 86-88. Comenius heeft het werkje in Lissa geschreven, na de synode van 1632 en uiteraard voordat hij Lissa verliet. Vergelijk [Spa] blz. 487.

Over het boekje en de vertaling door Buddeus zie [Cra1] blz. 88, 142; [Spa] blz. 435-436, 484-486, 492-496; [Mey1] blz. 28-30, 92; [Pou2] blz. 28, noot 83.

te betreuren, dat deze gebruiken nog niet in de lutherse kerk waren doorgedrongen.⁴⁰

Mij dunkt, dat de meeste vluchtelingen uit Bohemen en Moravië inderdaad geen kennis meer hadden van alle gebruiken en instellingen van de oude Jednota bratrská. Maar zij hadden wel van huis uit hun afkeer van bepaalde katholieke gebruiken meegekregen. Dit resulteerde ook in een afkeer van gebruiken in de lutherse kerk die hen aan de katholieke kerk herinnerden: de biecht, de liturgische gewaden en de kaarsen.⁴¹ Een deel van het gedachtegoed en de geesteshouding van de oude Broeders moet hun door overlevering in huiselijke kring zijn meegegeven, zonder dat zij zich bewust waren van het grote geheel en de indrukwekkende geschiedenis. De overige bewoners van Herrnhut zullen hier al helemaal geen weet van gehad hebben.

Hoe het ook zij, de chronist uit 1727 vermeldt de overeenkomst tussen de gebruiken van de nieuwe en de oude Broeders als een wonder door toedoen van God zelf.⁴² Dit temeer omdat de statuten van Herrnhut al waren opgesteld voordat de inwoners kennis van het werk van Comenius hadden genomen. In hun ogen was het werk Gods, dat lange tijd verborgen was geweest, weer zichtbaar geworden. Deze gedachte werd gevoed, omdat Comenius zelf geschreven had ervan overtuigd te zijn dat het zaad dat de Broeders in Bohemen gezaaid hadden, ooit weer op zou komen.⁴³

Anno 2009 legt Paul Peucker uit, waarom de gebruiken in het jonge Herrnhut leken op die van de Jednota bratrská: beide groeperingen waren ingericht overeenkomstig de geloofsgemeenschappen van de eerste christenen en overeenkomstig de bedoelingen van de bijbelse apostelen. En dus leken hun rituelen op elkaar.⁴⁴

Vroegchristelijke gebruiken in het jonge Herrnhut zijn volgens Peucker: het liefdemaal,⁴⁵ de voetwassing, de geknielde gebedshouding en de vredeskus. Net als de eerste christenen gebruikten ze geen kostbare beker voor het avondmaal, maar een simpel glas. Net als zij zongen ze veel, niet alleen tijdens hun samenkomsten, maar ook tijdens hun dagelijks werk dat zij óók als dienst aan God beschouwden. Ze ontmoetten elkaar in een simpele zaal, in een woonhuis of in de open lucht. Net als in bijbelse tijden hadden ze oudsten en opzieners die noch geleerd noch geestelijken in de officiële kerk waren. Vrouwen waren gelijkwaardig aan de mannen, ook al spraken ze niet tijdens de eredienst. Zij hadden wel leidende functies bij de talloze activiteiten. Er waren naast de voorganger en de oudsten met hun helpers o.a. leraren, opzieners, vermaners, groepsleiders (Bandenleiter), dienaren, penningmeesters en ziekenverzorgers. Mannen en vrouwen waren bij de diverse activiteiten streng gescheiden. De vrouwen hadden vrouwelijke leiders, zelfs vrouwelijke

⁴⁰ [Cra] blz. 129,142,152; [Spa] blz. 411-413, 416, 435-436.

⁴¹ [BK] blz. 410.

⁴² Diarium in [ZHB] blz. 95-108, i.h.b. blz. 104. Vergelijk uitspraken van Cranz: "Das Werk, dessen Geschichte ich hier beschreibe, ist Gottes Werk". En "Die Betrachtung der Wunder-Wege Gottes mit seiner Kirche überhaupt und mit den Brüder-Gemeinen insonderheit, hat mich zu Lob und Dank erwekt." In [Cra1] blz. 7 en 10 van het voorwoord.

⁴³ [Cra] blz. 81.

⁴⁴ P.M. Peucker, *Journal of Moravian History* 6, blz. 28. Peucker ([Pou1], blz. 8, noot 4) verwijst naar een ander werk van Cranz, namelijk [Cra2].

⁴⁵ Het liefdemaal is in herrnhutter gemeenschappen een ongedwongen samenkomst waarbij men samen een kopje thee en een broodje nuttigt.

oudsten.⁴⁶ Net als de eerste christenen gebruikten de bewoners van Herrnhut de broeder- en zustersnaam onder elkaar.⁴⁷ Ikzelf voeg er de enorme missiedrang en –praktijk van Zinzendorf en de herrnhutters aan toe. Zinzendorf reisde overeenkomstig het voorbeeld van de apostelen. Hij noemde zichzelf zover mij bekend is⁴⁸ niet apostel, wel in zijn late jaren 'Jünger', discipel.

Peucker toont aan hoezeer Zinzendorf Herrnhut vormde naar de beschrijving die Gottfried Arnold (1666-1714) in zijn boek 'Die Erste Liebe'⁴⁹ van de vroege christenen geeft. In zijn jonge jaren had Zinzendorf zich zeer intensief met Arnold bezig gehouden. Hij las diens lijvige werk met de leden van een groep vrome mensen die hij in 1722 in Dresden in zijn huis ontving.⁵⁰ Vijf jaar later had Zinzendorf op zijn eigen landgoed de gelegenheid daadwerkelijk een gemeente overeenkomstig de beschrijvingen van Arnold te vormen. Al vanaf het begin echter legden de herrnhutters zelf de nadruk op hun verwantschap met de Jednota bratrská. In latere jaren distantieerde Zinzendorf zich zelfs van Arnold, met wie hij toch zoveel gemeen had. En wel om twee redenen: Arnold ging ervan uit dat de eerste christenen de beste waren geweest en dat de kerk sinds de vierde eeuw steeds meer in verval was geraakt. Zinzendorf ging daarentegen meer en meer geloven in de vooruitgang van zijn vernieuwde broedergemeente. Hij wilde zo ook ruimte bieden aan nieuwe rituelen die in de jaren 40 waren ontstaan en die niet overeenkwamen met gebruiken van de eerste christenen.⁵¹

Arnold, Zinzendorf en de filadelfische beweging

Gottfried Arnold was door Phillip Jakob Spener (1635-1705) gewonnen voor het piëtisme.⁵² Terwijl Spener zijn hervormingen binnen de lutherse kerk wilde realiseren, ontwikkelde Arnold zich al vroeg tot een zogenaemde radicale piëtist.⁵³ Dit onder andere onder invloed van Johann Georg Gichtel (1638-1710) en de filadelfische beweging.⁵⁴ Arnold meende nu dat de kerk zo in verval was geraakt dat deze niet meer te redden was.⁵⁵ Nieuw religieus elan zou zich alleen buiten de kerk kunnen ontplooien. Hij zag er dan ook aanvankelijk vanaf

⁴⁶ Zie ook [Mey1] blz. 27.

⁴⁷ Over het gebruik van de broeder- en zustersnaam, zie [BK] blz. 184-192.

⁴⁸ Zinzendorf heeft honderden geschriften geproduceerd, zie [BH]. Geen mens kan alles lezen wat Zinzendorf geproduceerd heeft.

⁴⁹ Zie [Arn]. Dit boekje biedt mede door het nawoord van de samensteller een goede inleiding op Arnolds leven en werk.

⁵⁰ Zie o.a. [Utt] blz. 41-42; [Dan] blz. 232-233; [BK] blz. 187,241-243.

⁵¹ Zie [Peu2] blz. 25-26.

⁵² Over Spener zie [Wal] blz. 36-59; [Bre2] blz. 281-389.

Over Arnold zie [Wal] blz. 89-95; [Sch1] blz. 410-416; [Sch2] blz. 116-119.

⁵³ Over het radicale piëtisme zie vooral [Sch4, Sch5]. Schneider wijst op een tegenstrijdigheid in de terminologie van de kerkhistorici: Volgens de beperkte definitie van het piëtisme zouden radicale piëtisten geen piëtisten zijn. Immers, volgens deze definitie behoren alleen lutherse mensen die de kerk trouw bleven, tot het piëtisme. Aanhangers van deze definitie noemen de radicalen vaak 'Schwärmer', 'Spiritualisten' of 'Enthousiaste', maar zijn niet consequent. Ook in hun werk komt de term radicaal piëtisme voor. Zoals al gezegd, hanteer ik de brede definitie van piëtisme. En daar horen de radicalen helemaal bij. Zie [BK] blz. 19-25.

⁵⁴ Over Gichtel zie [Ber] blz. 106; [Bre3]; [Sch2] blz. 405; [Sch3] blz. 115-116; [Hau2] blz. 662 en 702-703; [BK] blz. 223,242.

⁵⁵ [Sch2] blz. 412-413.

een kerkelijk ambt te aanvaarden. Hij wees ook seksualiteit en het huwelijk af.⁵⁶ Later veranderden zijn ideeën. In 1701 trouwde hij toch. Hij kreeg op voorspraak van Spener alsnog een functie in de kerk. Dit terwijl zijn radicaal-piëtistische geschriften nog een enorme invloed hadden en de controverses over zijn leven en werk hevig waren.

Al jong was Arnold geboeid geraakt door de eerste christenen en door de zogenoemde kettters. Hij had er lijvige, doorwrochte en buitengewoon rijk gedocumenteerde kerkhistorische werken over geschreven: 'Die Erste Liebe der Gemeinden Jesu Christi'(1669) en de 'Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie'(1699-1700).⁵⁷ In 'Die Erste Liebe' idealiseerde hij de deugden van de eerste christenen. Volgens hem waren zij nog volmaakt in de liefde. Deze liefde en hun verbroedering waren hun hoofdkenmerk. Zij leefden geheel naar Gods woord en naar het voorbeeld van Jezus. Als wedergeborenen waren ze kinderen van God. Ze waren ontvankelijk voor de gaven van de Heilige Geest, zoals het doen plaatsvinden van genezingen, het opwekken uit de dood, het 'spreken in tongen',⁵⁸ het uitdrijven van de duivel, het doen van profetieën en het hebben van visioenen. Mannen en vrouwen, rijken en armen, vrije mensen en slaven waren gelijkwaardig in het geloof. Ze waren zachtaardig en bescheiden tegenover elkaar, begaan met het lot van de ander en altijd tot hulp bereid, zowel in geestelijke als lichamelijke en stoffelijke zaken. Ze zorgden dan ook goed voor de armen, weduwen, wezen, zieken, gevangenen en martelaren. Ze leefden zelfs in gemeenschap van goederen en waren gastvrij tegenover buitenstaanders. Ze corrigeerden elkaar waar nodig, maar altijd zachtaardig en bescheiden. Ze verloochenden zichzelf, ze waren geduldig, keerden zich van het wereldse af, waren matig en vastten vaak, ze waren kuis, dansten niet en deden niet aan toneelspel en andere spelen. Ze waren zelfs bereid, net als Christus, voor hun geloof te lijden en te sterven. Ze waren ook zachtmoedig tegenover hun belagers en andere goddeloze mensen. Ze hielden van waarachtigheid en rechtvaardigheid.⁵⁹

Arnold was een belangrijke aanhanger van de filadelfische beweging. Deze beweging is zowel genoemd naar de zendbrief aan de gemeente Filadelfia⁶⁰ als naar het Griekse woord 'philadelpheia', dat broederliefde betekent.⁶¹ De beweging had rond 1700 haar zwaartepunt in Londen gehad, nadat zij daar naartoe was overgewaaid vanuit Midden-Europa. Vanuit Londen golfdde de filadelfische opvattingen en geschriften via Nederland weer terug naar Duitsland. Kenmerkend voor deze beweging is dat de aanhangers ervan geloofden in de eindtijd te leven, dat wil zeggen, kort voor de terugkeer van Jezus op aarde. De opeenvolging van de tijdperken kwam volgens hen overeen met de opeenvolging van de brieven in het bijbelboek Openbaringen. De tijd van het verval van de kerken correspondeerde met de brief aan de gemeente

⁵⁶ Over de huwelijksopvattingen van piëtisten, zie [Sch3] blz. 126-127; [BK] blz. 221-225.

⁵⁷ G. Arnold, Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie. Frankfurt am Main 1699/1700. Deze bibliografische gegevens heb ik overgenomen uit: J. Wallmann, Der Pietismus, blz. 93.

⁵⁸ In trance onverstanebare klanken uitbrengen die door de Heilige Geest zouden zijn ingegeven.

⁵⁹ Zie [Arn] blz. 10-11. Het betreft de inhoudsopgave van 'Das Dritte Buch / Von der ersten Christen Pflichten und Bezeugungen gegen einander'. Schneider heeft 'Das Dritte Buch' niet in zijn 'Auszug' opgenomen, maar wel de gehele inhoudsopgave van Arnolds complete 'Die Erste Liebe'. Uit deze inhoudsopgave is al af te lezen, welke kwaliteiten Arnold aan de eerste christenen toeschreef.

⁶⁰ Openbaringen 3:7-13.

⁶¹ Over de filadelfische beweging zie [Aal] blz. 84-87; [Nie] blz. 16-34; [Sch2] blz. 402-406; [Sch3] blz. 112-114; [Scr] blz. 63-67; [Wal] blz. 84, 89, 102; [BK] o.a. blz. 19-25, 185-189, 222-225, 268-269, 284-293, 304-314, 326-334, 345-354, 436-438.

Sardes. Hierin wordt deze gemeente verweten, dat zij dood is.⁶² Na deze periode was nu, naar de overtuiging van de filadelfiërs, het tijdperk van herstel gekomen. Die nieuwe tijd correspondeerde met de brief aan de gemeente Filadelfia. Voor deze gemeente was 'de deur geopend', omdat zij het woord van God had bewaard.⁶³ Net als Zinzendorf beschouwden de filadelfiërs het als hun opdracht om de kinderen Gods uit alle vier windstreken te verzamelen, opdat zij samen het lichaam van Christus op aarde zouden vormen en Christus zo in staat zouden stellen terug te keren. Zij noemden elkaar broeder en zuster. De broederliefde was het cement dat de leden moest samenbinden. Ze wilden er alles aan doen om ook de 'dwalende' medemens te winnen voor Christus. Dit ging met een bijzondere aandacht en sympathie voor het joodse volk gepaard.⁶⁴ Men was er namelijk van overtuigd, dat de wederkomst van Christus gepaard zou gaan met de bekering van alle joden en het herstel van Israel. De filadelfiërs wilden geen aparte kerk vormen, maar als een zuurdesem alle bestaande kerken veredelen. Ze respecteerden de verschillen tussen de gezindten, maar verwachtten wél dat die met de tijd zouden verdwijnen. Zinzendorf beschouwde zich sinds zijn 21ste als een werktuig van God in die filadelfische beweging.⁶⁵

Voor een antwoord op de vraag hoe de eerste christenen leefden, baseerde Zinzendorf zich niet alleen op Arnold, maar ook op andere grote kerkvernieuwers van zijn tijd, met name Spener en August Hermann Francke (1663-1727).⁶⁶ Evenals zij zocht hij voor het herstel van de idealen en gebruiken van de eerste christenen vooral inspiratie in de Bijbel, bijvoorbeeld in de brieven van Paulus. Hierin staat beschreven, hoe de gemeenschappen van de eerste christenen georganiseerd zouden moeten zijn. Ieder moest dienen met de specifieke gaven die hij had. Ook vrouwen hadden daarbij een plaats van betekenis. Tijdens de religieuze samenkomsten dienden zij echter wel te zwijgen. Paulus verheerlijkt de liefde. Verder heeft hij het over de gaven van de Heilige Geest, zoals profetieën, spreken in tongen en genezingen.⁶⁷ Ook put Zinzendorf veel uit de favoriete Bijbelboeken van de filadelfische beweging: Johannes 14-17 en het boek Openbaringen. In Johannes 14-17 wordt de liefde centraal gesteld. Elkaar liefhebben was het laatste gebod dat Jezus zijn discipelen gaf. Aan de liefde zou men hen herkennen. Al volgens Johannes zou de liefde hen als ledematen samenvoegen tot het lichaam van Christus. Uit het Bijbelboek Openbaringen putten Zinzendorf en de filadelfiërs niet alleen hun gedachten over de dode kerkgangers en de levende kinderen Gods, maar ook hun opvattingen over de wederkomst van Jezus en het Duizendjarig Rijk of Millennium. In het Duizendjarig Rijk zouden de opgestane martelaren en overige getrouwen met Jezus regeren totdat ook de gewone mensen uit de dood zouden opstaan en geoordeeld zouden worden.

⁶² Openbaringen, 3:1-6.

⁶³ Openbaringen, 3:7-13.

⁶⁴ Zwischen Bekehrungseifer und Philosemitismus. Texte zur Stellung des Pietismus zum Judentum. Samengestellt door P. Vogt. Leipzig 2007. (= Kleine Texte der Pietismus 11).

⁶⁵ Zie [BK] blz. 350.

⁶⁶ Over de betekenis van Spener voor Zinzendorf, zie [BK] o.a. blz. 134-143, 154, 189-191, 221-222, 226, 227, 245, 436-438.

Over Francke zie [Bre4] blz. 440-539; [Wal] blz. 59-79.

Over de betekenis van Francke voor Zinzendorf zie [BK] o.a. blz. 40-41, 127, 136, 144-154, 155-168, 177-181, 436-438.

⁶⁷ Rom 12:9-21, I Kor 12:1-31, I Kor 13:1-13, I Kor 14:1-40.

Apostolische kenmerken van diverse groeperingen uit de tijd vanaf het begin van de jaartelling tot de achttiende eeuw

Manfred Horstmannshof citeert uit het Woordenboek der Nederlandse Taal:

“Apostolisch is: van de apostelen afkomstig, tot hen behorende of betrekking hebbende, met hunnen geest overeenkomende”.⁶⁸

Horstmannshoff verklaart ook het woord apostel:

“Apostel is de vernederlandsing van het Griekse *apostolos*, afgezant, gezondene, dat samenhangt met het werkwoord *apostellein*, uitzenden. Jezus zond (*ap-estellen*) zijn leerlingen de wereld in. Het woord *apostolos* komt in het klassieke Grieks niet voor. Het is in het vroege christendom in gebruik gekomen als vertaling van het Aramese *sjeliach*, gezant, bode. In het Hebreeuws is *sjaliach*, meervoud *sjelichim*, iemand met een bepaalde opdracht.”⁶⁹

Hier staat een omschrijving van het woord apostolisch waar ik me helemaal in kan vinden. Maar het is geen eenduidige omschrijving. Dat kan ook niet, want het woord wordt op verschillende manieren gebruikt. Aanvankelijk sloeg het op de discipelen van Jezus, apostelen genaamd. Als mensen in apostolische geloofsrichtingen van na 1830 het over apostelen hebben, doelen ze vaak op hun geestelijke leiders en niet op de discipelen van Jezus.

Hauschild beschrijft, dat de verkondigingen van de bijbelse apostelen mondeling en schriftelijk werden overgeleverd. De vroege kerk steunde niet alleen op de Bijbel, maar ook op die overleveringen. Sinds de 2^e eeuw ontstonden er vaste formules voor de doopbelijdenis, waaronder het 'symbolum apostolicum', dat algemener bekend is onder de naam apostolische geloofsbelijdenis. Vermoedelijk stamt deze uit het begin van de 2^e eeuw.⁷⁰ De tekst is beknopt. Uit dezelfde tijd zijn er ook heel omvangrijke werken teruggevonden die het predikaat apostolisch in hun titel dragen.⁷¹ Een aantal christelijke schrijvers uit de 1^e en 2^e eeuw wordt door kerkhistorici apostolische vaders genoemd, omdat in hun werk de prediking van de eerste apostelen duidelijk doorklinkt.⁷²

⁶⁸ [Hor] blz. 22. Horstmannshoff verwijst naar het Woordenboek der Nederlandse Taal [1891].

⁶⁹ [Hor] blz. 18. Hier verwijst Horstmannshoff naar G. Bouwman, Woordenboek der Oudheid, Bussum, 1976.

⁷⁰ Zie hierover [TR] blz. 528-571 en [Hau2] blz. 81-82.

De tekst van de apostolische geloofsbelijdenis varieerde, maar kreeg in de loop der eeuwen zijn vaste vorm die sinds de 10^e eeuw in de hele roomse kerk aanvaard is. Bij de katholieken heet de belijdenis: De twaalf artikelen van het geloof. Er staat in: “Ik geloof in God de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde, en in Jezus Christus, Zijn enige Zoon, onze Heer, die ontvangen is van de Heilige Geest, geboren uit de maagd Maria, die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven, die nedergedaald is ter helle, de derde dag verrezen uit de doden, die opgestegen is ten hemel, zit aan de rechterhand van God, de almachtige Vader. Vandaar zal Hij komen oordelen de levenden en de doden. Ik geloof in de Heilige Geest, de Heilige katholieke Kerk, de gemeenschap van de heiligen, de vergeving van de zonden, de verrijzenis van het lichaam en het eeuwig leven. Amen.”

Protestanten hebben deze geloofsbelijdenis in licht gewijzigde vorm.

⁷¹ Zie o.a. [RGG] Band 1 kolom 651-653.

⁷² Zie [AN] blz. 29-30.

De apostolische geloofsbelijdenis komt overeen met wat er in het jaar 325 tijdens de rijkssynode van Nicea zou worden besloten. Dit concilie was bijeengeroepen door Constantijn de Grote en moest een einde maken aan de vele tegenstrijdigheden en controversen die het christendom uit de eerste eeuwen kenmerkte. Het concilie bracht echter wel een dogma, maar geen consensus. De zwijgende meerderheid kon zich er niet in vinden.⁷³ Het afwijkende gedachtegoed was niet uit te roeien en zocht ondergronds zijn weg met zo nu en dan zichtbare vruchten, bijvoorbeeld onder de Katharen, die op het gedachtegoed van de gnostici voortbouwden, en de vele mystici. Zowel het concilie als de apostolische geloofsbelijdenis gaan uit van de drie-enige God, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Zij zien de goddelijke Christus als een wezenlijk andere dan de gewone mens. De Katharen, mystici en vele anderen gaan uit van Christus in ons. Zij hebben een enorme invloed gehad op piëtisten en filadelfiërs en in hoge mate ook op Zinzendorf. Een uitvoerige behandeling van deze traditielijn zou dit artikel doen uitgroeien tot een dik boek. Ik moet daarom volstaan met een verwijzing naar inleidende literatuur over deze alternatieve eeuwenoude tradities.⁷⁴

Het woord apostolisch wordt in de vakliteratuur niet alleen gebruikt voor vroegchristelijke geschriften en hun auteurs maar ook voor een reeks van groeperingen uit de middeleeuwen. Bijvoorbeeld de volgelingen van Petrus Waldes (rond 1175), Franciscus van Assisi (1182-1226), Dominicus de Guzman (rond 1170-1221), dus de waldenzen, franciscanen en dominicanen. Uit iets latere tijd worden genoemd: Geert Grote (1340-1384) en zijn moderne devotie, John Wiclif (1324-1348) en Johannes Hus.⁷⁵ De oude Boheemse Broeders waren navolgers van Hus. In een artikel over hen wordt vermeld, dat een zekere broeder Lucas in 1491 door de Balkan naar Griekenland trok, naarstig op zoek naar mensen die het apostolische gemeenschapleven bewaard zouden hebben. Tot zijn teleurstelling vond hij die niet. Wel is duidelijk, dat hij van apostolische verlangens vervuld was).⁷⁶

In het woordenboek van de gebroeders Grimm vond ik het woord apostolisch tien keer, hoofdzakelijk in citaten uit werk van Erasmus Alberus (ca 1500-1553) en Luther (1483-1546). Het ambt van een bisschop wordt apostolisch genoemd. Er is een paar keer sprake van het apostolische werk, van apostolische mannen, de apostolische leer, het apostolische geloof, de apostolische stoel en de apostolische geloofsbelijdenis.⁷⁷ Telkens gaat het erom, dat iets in de geest van de apostelen of van de apostelen afstammend was.

⁷³ [Hau2] blz. 29-30; [AN] blz. 58-59.

⁷⁴ Over mystiek: [RGG] Band 5, kolom 1651-1682; [Hau1] blz. 709 en [Hau2] blz. 971 onder het trefwoord 'Mystik'; [AN] blz. 298 onder het trefwoord 'mystiek'; en m.b.t. Zinzendorf [Utt].

Over de Katharen: [AN] blz. 123.

Over gnostiek: [Hau1] blz. 704 en [Hau2] blz. 967 onder het trefwoord 'Gnosis'; [AN] blz. 36 en 123; [Sla].

Over de invloed van de gnostiek op Het Apostolisch Genootschap van nu, zie de discussie daarover in de rubriek Verdieping van de internetsite van het genootschap:

<http://www.apgen.nl/wie-zijn-we/verdieping/?view=Standard>, met name de artikelen van Frits van Yperen (13-1-b, febr. 2013), Jacob Slavenburg (13-1-a, jan. 2013) en Henk Katgert (12-4, dec. 2012).

⁷⁵ [AN] blz. 117-125, 135-141; [Hau2] blz. 323-344.

⁷⁶ [Mol] blz.21.

⁷⁷ *Deutsches Wörterbuch*. Samengesteld door J. en W. Grimm. Leipzig 1854-1961. Band. 2, kolom 46: "ein bischoflich ampt ... ja nit ein bischofliches sondern ein apostolisch ampt" (Alberus); Band. 2, kolom 1028: "... das apostolisch werk" (Alberus); Band 3, kolom 1049 "apostolisch werk" (Alberus); Band 7, kolom 7029-7043 "ein apostolisch exempellehre"

Zoals gezegd, keerden de waldenzen, de Boheemse Broeders van de Jednota bratská, de herrnhutters en de filadelfiërs zich telkenmale tegen het verval van de officiële kerk, tegen de ontstane machtsstructuren en het gebrek aan eenvoudige vroomheid en dienende liefde. Zij allen wilden gemeenschappen vormen zoals de apostelen die bedoeld hadden. Daarom kun je hun idealen en gebruiken apostolisch noemen.

Wat de vroege herrnhutters en de Boheemse Broeders betreft, gebruikt Paul Peucker het woord apostolic herhaaldelijk in zijn artikel over de vroegchristelijke oorsprong van de gebruiken in het jonge Herrnhut.⁷⁸ Leiv Aalen spreekt over de apostolische methode van Zinzendorf. Hij stelt die tegenover de socratische. Met de socratische methode probeert Zinzendorf mensen met verstandelijke argumenten te winnen voor Christus. Met de apostolische methode doet hij dat met een bijzondere kracht die hij naar zijn overtuiging regelrecht van God ontvangen heeft. Verder vermeldt Aalen, dat de Württemberger piëtist Friedrich Christoph Oetinger (1702-1782) de herrnhutter gemeente prees, omdat deze naar zijn mening het ideaal van een apostolische gemeente in hoge mate gerealiseerd had.⁷⁹ Spener, een van Zinzendorfs voorbeelden, had al kleine kringen van vrome gelovigen gevormd, die hij conventikels noemde. Hij had hierin de vernieuwing van de apostolische samenkomsten uit bijbelse tijden gezien.⁸⁰

Merkwaardig is, dat ik het woord apostolisch in de geschriften van de jonge Zinzendorf zelf niet ben tegengekomen, maar wel bij de chronist die de gebeurtenissen van 1727 beschrijft. Het woord komt ook voor in Spangenberg's beschrijving van Zinzendorfs leven. Hier zijn het de Boheemse Broeders en Buddeus die de oude gebruiken van de Boheemse Broeders apostolisch noemen. Ook een hoogleraar theologie uit Jena vraagt om het boekje van Comenius over de Boheemse Broeders om tot een apostolisch geloof en een apostolische levenshouding te kunnen komen.⁸¹

Dik gezaaid is de benaming apostolisch voor Zinzendorf in de vakliteratuur niet. In het artikel van Peucker vind ik een aanzet voor een verklaring hiervan: Zinzendorf en de herrnhutters zijn zelf steeds meer gaan focussen op hun afstamming van de Jednota bratská en niet op het oorspronkelijke herrnhutter plan om gemeentes overeenkomstig die van de eerste christenen te vormen.⁸² Naar mijn mening speelde een politieke reden hierbij geen onbelangrijke rol. Zinzendorf moest namelijk voortdurend voor het bestaansrecht van zijn herrnhutters vechten. In 1733 wendde hij zich tot de theologische faculteit in Tübingen, teneinde erkenning van de herrnhutters bij hen te bewerkstelligen. Hij verkreeg deze juist op grond van de afstamming van de "Jednota bratská".

(Luther); Band 9, kolom 774: "apostolisch leer"; Band 22: "... dasz der lutherische glaube nicht apostolisch ist (Scheffler 1735); Band. 25, kolom 295-302: "der christliche glaube sei bei den teutschen gleichwol durch apostolische menner angericht aber wider verfallen"; Band 30, kolom 1736-1740: "ist Rom der apostolisch stuhl? Darauf gesessen so manch wul der nicht wehrt, das er mensch genannt"; Band 31, kolom 701: "Wie würd der glaub, das alt christlich und apostolisch symbolum so jemmerlich verkettert werden".

⁷⁸ [Peu2] blz. 14, 15, 22, 26, 27.

⁷⁹ [Aal] blz. 89, 121-124. Over Oetinger zie [Wal] blz. 137-143.

⁸⁰ [Hon] blz. 99.

⁸¹ [Spa] blz. 412, 413, 487.

⁸² [Peu2] blz. 23-27.

De dreigende verbanning van Zinzendorf was voorlopig van de baan. De leden van de broedergemeente mochten ook in Herrnhut blijven. Maar de aanhangers van Schwenckfeld, die zich in een apart wijkje buiten Herrnhut hadden afgezonderd, moesten het land verlaten.⁸³ In de jaren dertig waren er in Londen herrnhutter gemeentes gesticht. Ook daar verkreeg Zinzendorf begin jaren 40 na allerlei politieke verwickelingen officiële erkenning voor de broedergemeente, ook al weer op grond van de afstamming van de oude Boheemse Broeders.⁸⁴ Later zou Zinzendorf zichzelf tot bisschop van zijn broedergemeente laten wijden. En wel in Berlijn door Daniel Ernst Jablonsky (1660-1741).⁸⁵ Deze had de bisschopswijding van zijn grootvader Comenius ontvangen. Comenius zelf en dus ook Jablonski voldeden naar hun overtuiging aan de eisen van de apostolische successie. Hierdoor gaf Zinzendorf verdere legitimiteit aan de herrnhutters en aan zichzelf als hun leider. Overigens legde Zinzendorf zijn bisschopsambt weer neer toen hij naar Amerika reisde. Daar wilde hij diverse kerkelijke groeperingen verenigen vanuit de grote filadelfische gedachte. Daarbij wilde hij zich juist niet als leider van een zelfstandige kerk profileren.⁸⁶ Inmiddels had de broedergemeente ook andere bisschoppen en was zij bovendien door de tolerante visie van Frederik de Grote in Duitsland erkend als zelfstandige kerk.⁸⁷

Het zou een interessant onderzoek zijn, om na te gaan, welke historici, theologen en andere geïnteresseerden wel het woord apostolisch gebruiken met betrekking tot Zinzendorf en de vroege herrnhutters en welke niet. Dan zou men ook een vollediger antwoord op de vraag kunnen geven, waarom het woord apostolisch zo weinig voorkomt. Maar het genoemde belang van de afstamming van de Jednota bratrská is er zeker een aspect van.

Met betrekking tot de filadelfische beweging komt het woord apostolisch voor in het monumentale werk van Sigurd Nielsen. Hij citeert de Londense Jane Leade (1623-1704), een centrale figuur van de filadelfische beweging. Leade stelde nadrukkelijk, dat de filadelfische beweging geen nieuwe sekte was. Het doel ervan was het herstel van het oorspronkelijke model van de kerk van Christus, de apostolische kerk.⁸⁸ Nielsen legt ook uit, dat Leade en haar volgelingen ervan overtuigd waren dat de Heilige Geest niet alleen in bijbelse tijden, maar gedurende de hele geschiedenis via mensen sprak. Dit omdat elke tijd zijn eigen noden heeft. Daardoor waren er steeds weer geïnspireerde profeten nodig die tijdovereenkomstig woorden Gods spraken, aldus Leade.⁸⁹

Het valt op dat men niet alleen het kerkmodel uit de bijbelse apostolische tijden wilde herstellen, maar ook steeds zocht naar een ononderbroken verbinding vanaf de bijbelse apostelen tot de eigen tijd. Zo suggereert ook Cranz dat de Broeders in Bohemen en Moravië voortbouwden op de overlevering van de boodschap die apostel Paulus zelf naar Europa bracht, toen hij een reis over de Alpen maakte.⁹⁰

Terwijl zoveel christelijke richtingen zich erop beroepen, in de geest van de apostelen te handelen of zelfs hun regelrechte opvolgers te zijn, legt elke

⁸³ [Mey1] blz. 34-35.

⁸⁴ [Mey1] blz. 40-42; [Wil] blz. 120-121, 126.

⁸⁵ [Mey1] blz. 38 en 95.

⁸⁶ [Mey1] blz. 42-45.

⁸⁷ [Mey1] blz. 45.

⁸⁸ [Nie] blz. 27.

⁸⁹ [Nie] blz. 20.

⁹⁰ [Cra1] blz. 2, op grond van Rom 15:19 en 2 Tim 4:10.

groepering toch weer andere accenten. Tussen de groepen waren vele kruisbestuivingen. Aanhangers wisselden van groep of veranderden gedurende hun leven sterk van inzicht. Binnen de groepen brachten nieuwe generaties nieuwe ideeën. Een probleem is, dat niemand er bij geweest is, toen de eerste christenen samenkwamen en dat de Bijbelboeken tegenstrijdig zijn. Ook het duiden van de 'tekenen des tijds' gaat met veel geharrewar gepaard. Er gebeuren namelijk volgens het boek Openbaringen zowel aan het begin als aan het eind van Het Duizendjarig Rijk allerlei rampen. Daarom is er eeuwenlang verwarring geweest over de vraag, of de bewuste duizend jaren nu al voorbij waren of juist zouden beginnen.⁹¹

De vraag, hoe apostolisch een kerk is, dat wil zeggen, hoe zeer die overeenkomt met de bedoelingen van de apostelen of in hoeverre zij daarvan de officiële voortzetter is, wordt wel de grootste strijdvraag in de kerkgeschiedenis genoemd. Daarom is het nodig dat men, als men het woord apostolisch gebruikt, helder uitlegt wat men ermee bedoelt.

Verbindingslijnen van achttiende-eeuwse piëtisten naar de stichters van de Catholic Apostolic Church

M.J. Tang en Berry Brand hebben uiteengezet hoe in de negentiende eeuw het apostolische werk in Engeland is ontstaan. Er heerste daar, evenals elders in de wereld, na de Franse revolutie in brede kringen een klimaat waarin men hevig verlangde naar een spoedige wederkomst des Heren. Dit dreef hoog opgeleide gelijkgestemden uit vele religieuze richtingen bij elkaar. In diezelfde tijd vonden er in Groot-Brittannië onder het volk merkwaardige gebeurtenissen plaats die zij als het werk van de Heilige Geest duiden. Het betrof wonderbaarlijke genezingen, profetieën en tongentaal bij een groep vrome lieden in Schotland. Uit deze beide stromen ontstond in de jaren dertig de Catholic Apostolic Church.⁹²

Ik wil nu focussen op twee belangrijke grondleggers van de Catholic Apostolic Church: de schatrijke bankier Henry Drummond (1786-1860) en de predikant Edward Irving (1792-1834). Ik zoek antwoord op de vraag in hoeverre zij voortborduurden op herrnhutters en filadelfiërs uit de 18e eeuw. Tang wijst op de algemene invloed van de Duitser Johann Albrecht Bengel (1687-1752). Tang en Brand vermelden beiden de invloed die de dissidente jezuïet Manuel Lacunza (1731-1801) op Irving had. Brand weet te vermelden, dat Drummond contact had met de opwekkingsbewegingen in Genève.⁹³

Er zijn echter meer verbindingslijnen. Groeperingen die zich op de Bijbelboeken van de apostelen oriënteerden, ontstonden soms los van elkaar, maar meestal was er een grote samenhang, dwars door de geschiedenis en over de grenzen van vele landen heen. Men las oude geschriften, men zocht elkaar op. Heel veel contacten bestonden in het verborgene. Maar men schreef ook brieven, heel veel brieven. Deze vormen een blijvend en duidelijk bewijs van de betrekkingen die er geweest zijn. Mede op grond daarvan zijn er door kerkhistorisch en sociologisch onderzoek veel contacten tussen aanhangers van apostolisch gekleurd gedachtegoed uit de 16e, 17e en 18e eeuw nauwkeurig in kaart gebracht.

⁹¹ Zie U. Gäbler, *Evangelikalismus und Réveil* [Gäb] blz. 37-38.

⁹² Zie [Tan] blz. 19-29; [Bra] blz. 15-42.

⁹³ Zie [Tan] blz. 16, 20; [Bra] blz. 16, 22.

Maar hoe de verbindingen tussen de 18e en 19e eeuw liepen, met name naar de nieuw-apostolische groeperingen is veel minder onderzocht.⁹⁴ Hier ligt een geweldige uitdaging voor nieuwe onderzoekers. Ik schets enkele ingangen voor vervolgonderzoek en noem eerst wat algemene invloeden, en wel die van Bengel en Schleiermacher. Daarna noem ik enkele concretere contacten tussen herrnhutters en stichters van de Catholic Apostolic Church.

Tang noemt Bengel als een van de velen bij wie gedachten leefden over het naderende einde van de wereld, zoals dit in het Bijbelboek Openbaringen voorspeld wordt.⁹⁵ Uit andere bronnen is bekend, dat Bengel het filadelfische gedachtegoed gepreciseerd heeft.⁹⁶ Hij berekende wanneer de wederkomst zou zijn. Daarin onderscheidde hij zich van zijn aanvankelijke zielsverwant Zinzendorf. Deze verkondigde dat mensen niet precies kunnen voorspellen wanneer de wederkomst zal zijn. Bengel en Zinzendorf kenden elkaars werk goed. Bengel heeft ook veel leerlingen gehad die zijn ideeën verbreid hebben. Het zou interessant zijn te onderzoeken, in hoeverre de stichters van de Catholic Apostolic Church direct door Bengel of zijn leerlingen zijn beïnvloed. Een aanzet daarvoor is te vinden in een artikel van Martin Brecht over het piëtisme in Württemberg.⁹⁷

Als filadelfiër geloofde Bengel in de eenheid van de christenen en in een liefde die alle verschillen zou gaan overstijgen. Ditzelfde geloof werd op een heel andere manier door een andere beroemdheid breed uitgedragen, en wel door Friedrich Schleiermacher (1768-1834).⁹⁸ Zijn ouders hadden zich bij de herrnhutters aangesloten. De jonge Friedrich ging in 1783 naar de herrnhutter school in Niesky en twee jaar later naar het herrnhutter seminarie in Barby. Daar voelde hij zich vooral aangetrokken tot vrijzinnige jongeren. De vele regels en regeltjes die inmiddels bij de herrnhutters ontstaan waren, beknelden hem. Hij nam in 1787 de wijk naar Halle en later naar Berlijn. Ondanks zijn afscheid van de herrnhutter gemeentes heeft hij zich altijd als een 'Herrnhuter höherer Ordnung'⁹⁹ beschouwd. Hij geloofde in gelijkwaardigheid van de verschillende confessies en tegelijk in een groeiproces van de kerken naar het steeds beter begrijpen van het waarachtig apostolische.¹⁰⁰ Het is interessant, na te gaan, in hoeverre Drummond en Irving het werk van Schleiermacher kenden. Die kans lijkt me groot. Ook is het interessant, na te gaan, hoe vaak en in welk opzicht Schleiermacher het woord apostolisch gebruikte en door wie dit woord verder in de 2^e helft van de 18^e eeuw werd gebruikt.¹⁰¹

⁹⁴ Zie H. Lehmann, Die neue Lage. In [GP3] blz. 1-26, i.h.b. blz. 3-4. Enkele verbindingen worden vermeld in [Gäb] blz. 29, 40.

⁹⁵ Zie [Tan] blz. 16.

⁹⁶ Over Bengel zie M. Brecht, Der württembergische Pietismus, in [GP2] blz. 225-259, vooral 251-269; [Wal] blz. 129-137.

Over Bengel en Zinzendorf zie [BK] blz. 44-46.

⁹⁷ M. Brecht, [GP2] blz. 225-295, vooral blz. 247-289.

⁹⁸ Zie [Hon] blz. 71-287, i.h.b. blz. 156-157.

Over Schleiermacher zie ook [AN] blz. 232-233.

⁹⁹ Hier geciteerd naar [Sch6], i.h.b. blz. 28.

¹⁰⁰ Zie [Hon] blz. 157.

¹⁰¹ Juist omdat ik zo weinig weet over het gebruik van het woord apostolisch aan het eind van de 18^e eeuw, was ik verrast, toen tijdens een vergadering van de Onderzoeksgroep Kerkgeschiedenis en Kerkrecht van de VU onlangs een van de deelnemers een aantal keren het woord apostolisch noemde. Uit materiaal dat hij mij opstuurde, blijkt dat aan het eind van de 18e eeuw een kerkganger uit onvrede naar een andere kerk vertrok, waar hij tot zijn voldoening de apostolische gezindheid vond. Het betreft het proefschrift in

De opwekkingsbeweging uit Genève, die Brand vermeldt, had een lijn naar Zinzendorf. Zinzendorf had in 1741 in Genève een herrnhutter gemeente gesticht. De opwekking die zo'n zestig jaar later in Genève plaatsvond, was grotendeels door de vroomheid van herrnhutters veroorzaakt. Het bracht jonge, vrome theologie-studenten in conflict met de officiële kerk. In 1817 kwam niemand anders dan Henri Drummond naar Genève. Deze zou later, tussen 1826 en 1830, op zijn landgoed de 'Albury Conferences' onderdak bieden. Hij nam de betreffende studenten onder zijn hoede. Er ontstond een krachtige wisselwerking tussen de mensen rond Drummond in Engeland en de vromen in Genève.¹⁰²

Er lopen meer lijnen van Zinzendorf naar de stichters van de Catholic Apostolic Church. Zinzendorf heeft namelijk direct en langdurig invloed uitgeoefend in Engeland. Al in 1728 hadden herrnhutter zendelingen ('Boten') in Londen contact gezocht met vrome lieden in Londen.¹⁰³ Enkele jaren later kwam Zinzendorf zelf. Hij heeft geruime tijd in Londen gewoond en daar een herrnhutter gemeenschap gesticht. Daarna kwamen er al gauw meer herrnhutter gemeentes in Engeland. Als altijd was Zinzendorf buitengewoon actief. Hij hield vele samenkomsten en stelde lijvige liedbundels samen, die veel gebruikt werden.¹⁰⁴ Door zijn contacten met John Wesley (1703-1791) heeft Zinzendorf invloed op de methodisten gehad, ondanks het meningsverschil dat Wesley en hij op een gegeven moment kregen.¹⁰⁵

In de 18^e eeuw en het begin van de 19^e eeuw werden er onder invloed van de Verlichting heel veel gezelschappen gesticht. Gezelschappen ter bevordering van van alles en nog wat, ook ter bevordering van het christendom. Van deze laatste noemt Wilson de 'Society for Promoting Christian Knowledge' en de 'Society for the Propagation of the Gospel'. Tang noemt de 'London Society for Promoting Christianity among the Jews.' Gäbler noemt verder nog de 'London Missionary Society', de 'Church Missionary Society', de 'Religious Tract Society' en de 'British and Foreign Bible Society'.¹⁰⁶ De conferenties in Albury passen in deze traditie, evenals het feit dat de herrnhutter gemeenschappen in Engeland 'society' genoemd werden. De belangrijkste herrnhutter 'society' was in Fetter Lane. Deze bleef het centrum van de herrnhutters in Engeland totdat

wording van Bart Cuperus. Ik ben dankbaar met zijn toestemming om deze gegevens hier te vermelden. De promotor van de heer Cuperus is prof. dr. P. Visser.

¹⁰² Zie [Gäb] blz. 38-44, 51, 52.

Over Drummond en de 'Albury Conferences' zie ook [Tan] blz. 19-20.

¹⁰³ Zie [Mey1] blz. 43-44.

¹⁰⁴ Die Londoner Gesangbücher ... (1753). Fotomechanische herdruk in: N.L. von Zinzendorf, Materialien und Dokumente. Reihe 4. Band IV, deel 1 en 2. Hildesheim 1980. Beide boeken bevatten samen 2168 liederen.

Over Zinzendorf in Londen zie: [Mey1] blz. 40-42.

¹⁰⁵ De Britse theoloog en predikant John Wesley was de grondlegger van de methodisten. Evenals Zinzendorf hield hij vele en grote opwekkingsamenkomsten. Wesley was op zoek naar de oerchristelijke gemeente en meende aanvankelijk, die in Herrnhut gevonden te hebben. Later verschilde hij van mening met Zinzendorf over de vraag of een mens perfect kan en moet worden. Zinzendorf had in zijn jonge jaren gemeend dat dit zo was, maar was tot andere gedachten gekomen. Wesley hamerde in Londen zo op het streven naar heiligheid dat dit bepaalde psychische verschijnselen teweegbracht bij een aantal vrouwen in de gemeente, zoals zuchten en jammeren. Zie [Mey1] blz. 30-36, 41-45; [Wil] blz. 120.

¹⁰⁶ Zie [Wil] blz. 120; [Tan] blz. 19; [Gäb] blz. 31-32.

Over de sociëteiten ten tijde van de Verlichting zie [BK] blz. 184-185, 193-212.

het gebouw in 1941 door bombardement verwoest werd. In de tijd van de Albury Conferences bestond deze gemeenschap dus nog. In 1761 waren er 3.442 herrnhutters in Groot-Brittannië, in 1857 waren het er 5.161.¹⁰⁷ In 1830 zal het ledenaantal daar ergens tussenin gezeten hebben. Het is dan ook niet zo vreemd, dat zij ook invloed hadden op de Albury Conferences. Daar waren vierenveertig mannen aanwezig. Veertien van hen waren leden van de Church of England, er waren vier presbyterianen, een methodist en een herrnhutter.¹⁰⁸

Het is dus duidelijk, dat er persoonlijke contacten waren tussen herrnhutters en de stichters van de Catholic Apostolic Church. Belangrijker is echter de vraag in hoeverre hun gedachtegoed overeenstemde. Ook hiernaar moet nog onderzoek gedaan worden. Ik kan er wel een aanzet toe geven.

Een aanwijzing is te vinden in de inhoud van de Albury Conferences. Een verdere aanwijzing is het feit dat Irving zó gefascineerd was door het gedachtegoed van Lacunza, dat hij diens hoofdwerk in het Engels vertaalde. Het heette 'The Coming of the Messiah in Glory and Majesty'. De wederkomst van Christus staat hierin centraal. Daarbij speelt de bekering van de joden net als in het filadelfische gedachtegoed een grote rol. Het is dan ook geen toeval, dat Lacunza het boek onder een joods pseudoniem publiceerde.¹⁰⁹ Aannemelijk is dat Lacunza als geleerde jezuïet ook het werk van Bengel heeft gekend en erdoor beïnvloed was. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen of dat ook zo is.

In het voorwoord van zijn vertaling van Lacunza geeft Irving een verslag van de Albury Conferences. Ook Drummond, die op zijn landgoed onderdak bood aan de conferenties, heeft er verslag van uitgebracht. Op grond van beider berichten vat Tang de hoofdpunten van de conferenties samen: "Men oriënteerde zich op de Bijbel zelf en bekeek wat daar stond over het einde der tijden, over de toestand van de joden en het herstel van Israël, over de wederkomst des Heren, over de opeenvolging van de gebeurtenissen die met de wederkomst zouden samenhangen en over de tekenen des tijds. Voordat het Duizendjarig Rijk zou aanbreken, zouden de mensen geoordeeld worden, vooral de leden van de belangrijkste kerk. Zij zouden immers het meest verantwoordelijk zijn. De zichtbare kerk en de staat zouden verwoest worden. De joden zouden weer in hun eigen land bijeengebracht worden. Na de periode van oordelen zou er een periode komen waarin de hele mensheid gezegend zou zijn, evenals de dieren: het Duizendjarig Rijk. De Heer zou nu spoedig komen. Het was de plicht van alle gelovigen om alle andere mensen te waarschuwen."¹¹⁰

Al deze punten zijn ook terug te vinden bij de filadelfiërs, o.a. bij Bengel en Leade. Ik noemde al enkele van hun opvattingen. Leade was er bovendien van overtuigd, dat uiteindelijk niet alleen alle mensen, maar ook de dieren en planten in een staat van gelukzaligheid zouden komen.¹¹¹ Een ander punt van overeenkomst is dat de latere stichters van de Catholic Apostolic Church eigenlijk geen apart kerkgenootschap wilden vormen, maar de aanhangers van alle kerkgenootschappen wilden oproepen om tot inkeer te komen.¹¹² Zo is het de herrnhutters ook vergaan.

¹⁰⁷ Zie [Mey2] blz. 174.

¹⁰⁸ Zie [Tan] blz. 20.

¹⁰⁹ Zie [Gäb] blz. 37, 77; [Tan] blz. 20; [Bra] blz. 22. [RGG5], kolom 9.

¹¹⁰ Zie [Tan] blz. 19-21. vgl. [Bra] blz. 19-20.

¹¹¹ Zie [Jan] blz. 45-49. Vergelijk: [Nie] blz. 28-32; [BK] blz. 271-272, 326-327.

¹¹² Zie [Tan] blz. 35, 113-115; [Bra] blz. 39.

Het is door kerkhistorisch onderzoek voldoende aangetoond, dat filadelfisch gedachtegoed breed uitgewaaierd was onder aanhangers van allerlei gezindten.¹¹³ Het zou verder onderzocht moeten worden, waarin precies de grote overeenkomsten en de kleine verschillen liggen tussen de apostolischen in Engeland in de eerste helft van de negentiende eeuw enerzijds en Bengel en Leade anderzijds. Ook is het interessant, na te gaan, in hoeverre de grondleggers van de Catholic Apostolic Church het werk van Bengel en Leade kenden, in hoeverre de filadelfische gedachte onder de herrnhutters in Londen aan het begin van de 19^e eeuw leefde en of men al vóór de stichting van de Catholic Apostolic Church in hun kringen het woord apostolisch gebruikte. Een verdere vraag is, onder wiens invloed men op het idee kwam apostelen aan te stellen. Die gedachte ben ik nog niet bij Bengel of Leade tegengekomen. Wel noemde Zinzendorf zich aan het eind van zijn leven 'Jünger', discipel.

Er zijn niet alleen veel overeenkomsten tussen het gedachtegoed van Zinzendorf, herrnhutters en filadelfiërs en dat van de Catholic Apostolic Church in zijn begintijd. Ook rond 1900 moet er nog grote affiniteit tussen de apostolische beweging en de Duitse graaf geweest zijn. Daarvan getuigt een 'bericht van broeder Semmler' uit die tijd. Hierin wordt beschreven, dat Zinzendorf tijdens twee apostolische diensten in Frankfurt, die door apostel Ruff geleid werden, postuum een merkwaardige rol heeft gespeeld. De profeet Schärtlein zag in een visioen een geheimzinnige gestalte door het middenpad lopen. Na de dienst had hij dit aan de apostel verteld. Deze had gezegd, dat de profeet zich onmiddellijk zou moeten melden, als hij tijdens een volgende dienst weer hetzelfde visioen kreeg. Dat gebeurde. De gestalte werd geduid als de graaf Von Zinzendorf. Hij werd terstond alsnog verzegeld.¹¹⁴

Een voorbeeld van overeenkomst tussen de filadelfiërs en de apostolischen uit de tijd van apostel Friedrich Wilhelm Schwartz (1815-1895) is diens opvatting van de geschiedenis. Ook hij deelde de tijd in overeenkomstig de brieven aan de diverse gemeentes uit het boek Openbaringen.¹¹⁵ Schwartz bracht in 1863 het apostolische werk naar Nederland.¹¹⁶ De affiniteit tussen Zinzendorf en apostolischen wordt bevestigd, doordat een aantal van Zinzendorfs liederen in apostolische bundels is opgenomen.¹¹⁷

Overeenkomsten en verschillen tussen het gedachtegoed van enerzijds Het Apostolisch Genootschap en anderzijds vroegere groeperingen met apostolische kenmerken

Een groot deel van het gedachtegoed uit de beginjaren van Het Apostolisch Genootschap is voortgekomen uit het gedachtegoed van de Catholic Apostolic Church, waarin de wederkomstgedachte en de verwachting van het Duizendjarig Rijk een belangrijke plaats innamen. Hoewel velen anders waren gaan denken, zat het oude geloof bij vele anderen haast in de genen. In cantates uit de begintijd van Het Apostolisch Genootschap¹¹⁸ vind je nog terug, dat het

¹¹³ Zie bijdragen van o.a. M. Brecht, U. Gäbler, H. Lehmann, D. Meyer en H. Schneider in [GP1, GP2, GP3, GP4].

¹¹⁴ 'Aus dem Leben von Bruder Semmler', mij ter hand gesteld door H.T. Klooster uit Peize.

¹¹⁵ Openbaringen 2:1 tot en met 3:22. Zie [Tan] blz. 103-104.

¹¹⁶ Zie [Tan] blz. 49-55; [Bra] blz. 44-54. Tang spelt 'Schwartz', Brand 'Schwarz'.

¹¹⁷ Zie het Nawoord.

¹¹⁸ Bijvoorbeeld de Opstandingscantate, omstreeks 1955. Over Het Apostolisch Genootschap schrijf ik uit eigen herinnering. Wie documentatie wenst bij mijn beweringen, zou zich

Vredesrijk aangebroken was. Apostel L. Slok werd door velen gezien als de teruggekeerde Christus. En de 'Nieuwe Tijd' waarin nooit meer oorlog zou zijn, was gekomen.

Voor leden van Het Apostolisch Genootschap die de begintijd niet hebben meegemaakt, is dit haast onvoorstelbaar, omdat deze opvattingen al lang niet meer leven binnen het genootschap. Profetieën die ingegeven zouden zijn door de Heilige Geest, kwamen al geruime tijd niet meer voor tijdens de diensten. Toen de volgelingen van apostel L. Slok zich met hem in 1946 losmaakten van de Hersteld Apostolische Zendinggemeente in de Eenheid der Apostelen, was dat mede omdat zij de hiernamaalsgedachte en de wederkomstgedachte hadden losgelaten. Ze waren ook de Bijbel gaan zien als een verzameling verhalen die door mensen geschreven zijn en vanuit hun historische context begrepen dienen te worden. Jezus werd niet langer gezien als Gods zoon die voor de zonden van de mensen is gestorven, maar als een wijze leermeester wiens levenshouding en uitspraken leiden tot een gelukkig leven, een leven dat beheerst werd door naastenliefde en vergevingsgezindheid. Het godsbegrip veranderde drastisch. Het geloof in een persoonlijke God, zoals dat ook in de officiële kerken leeft, maakte plaats voor een God-in-alles-en-in-allen, een scheppende kracht die in de mens, ja in de hele schepping werkzaam is. Dit is een godsbeeld dat de mystici van oudsher hadden, maar dat voor de leden van het genootschap nieuw was. Het besef ontstond dat zo'n God er niet was om alle wensen van de mens te vervullen, maar dat de mens er voor God was. God had de mens de mogelijkheid gegeven lief te hebben. De mens moest zelf die mogelijkheid tot ontwikkeling brengen, voor God en de mensen.

Apostel L. Slok en zijn volgelingen waren in de beginjaren van Het Apostolisch Genootschap vervuld van een groot elan en een grote offerbereidheid. Terwijl de volgelingen enerzijds gewezen werden op hun eigen kracht, ontstond er ook een grote afhankelijkheid aan en later bij velen een grote afhankelijkheid van apostel L. Slok. Mijns inziens werd dit mede bepaald door de liedcultuur, die nog grotendeels gestoeld was op de gevoelens van de gelovigen voor Jezus, maar waarin de naam Jezus door het woord Christus vervangen was. Nu echter bedoelde men met de naam Christus apostel L. Slok.

Diens zoon, apostel J.L. Slok, die in 1984 apostel L. Slok opvolgde, heeft direct na zijn roeping gezegd, dat hij niet als de Christus van zijn tijd gezien wilde worden. Dit mede uit respect voor andersdenkenden voor wie de naam Christus uitsluitend met Jezus van Nazareth verbonden is. Apostel J.L. Slok wilde broeder onder de broeders zijn. Hij voerde vele hervormingen door, waarvan ik hier slechts enkele noem: Hij hief het gebruik op dat mannen en vrouwen tijdens de dienst gescheiden zaten. Hij wees de eerste vrouwelijke voorganger en eerste vrouwelijke oudste aan. Hij toonde begrip en respect voor de geaardheid van homofiele mensen. Hij steunde hen in hun proces om uit de kast te komen en wees ook enkele van hen als geestelijk verzorger aan. Hij maakte de mensen attent op hun eigen geweten, hun eigen innerlijke kracht, hun eigen vermogen om lief te hebben en na te denken, hun unieke identiteit. Hij creëerde begrip voor psychische processen en de noodzaak van professionele hulp bij ernstige psychische trauma's. Ook gaf hij de aanzet dat het genootschap meer naar buiten trad.

kunnen richten tot het Centrum voor informatie en verdieping van Het Apostolisch Genootschap, locatie Berg en Dal, Jacob van Lenneplaan 12, 3743 AR Baarn.
Zie ook: <http://www.apgen.nl/organisatie/locatie-berg-en-dal/>

Apostel D. Riemers en daarna apostel A. Wiegman zetten de hervormingen voort. Het genootschap kreeg behalve vrouwelijke voorgangers en oudsten ook een vrouwelijke opziener en vrouwelijke bestuursleden. Er kwam een website. Het genootschap werd toegankelijker voor andersdenkenden. Er gebeurde te veel om op te noemen.

Terwijl apostel L. Slok door zichzelf en vele anderen beschouwd werd als *de* mond Gods, die 'de woorden des eeuwigen levens' sprak, hebben zijn opvolgers een totaal andere functie en plaats gekregen. Zij zijn - en worden beschouwd - als gewone mensen. Apostel Wiegman heeft naast zijn werk voor het genootschap een belangrijke (parttime) werkring in het maatschappelijk leven gehouden. Op beide terreinen toont hij zich als dezelfde: een gewoon mens met een bijzondere, onvoorwaardelijke liefde voor alle mensen. Een liefde die voortkomt uit verwondering voor de schepping. Datzelfde geldt voor de districtsverzorgers en opzieners. Zij allen hebben tegenwoordig, net als altijd reeds de herders en priesters, naast hun werk voor het genootschap een verantwoordelijke baan. Apostel J.L Slok is ermee begonnen zijn bronnen te vermelden, als hij gedachten van andere denkers aanhaalde. Sindsdien is het steeds meer gebruikelijk geworden dat verzorgers van de dienst op zoek gaan naar beelden, gedichten, krantenartikelen en dergelijke die de gedachten uit de weekbrief verlevendigen. Altijd met bronvermelding. Het is duidelijk, dat niet alleen de apostel, maar ontelbaar veel meer mensen woorden spreken of gevoelens uitbeelden die het leven dienen.

In de tijd van apostel L. Slok werd binnen het genootschap het woord apostolisch verklaard als: van de apostel, de apostel toebehorend. Daarbij bedoelde men met apostel: apostel L. Slok. Ik ben van mening, dat die definitie van het woord apostolisch noch bij de huidige staat van Het Apostolisch Genootschap, noch bij de taakopvatting van de latere apostelen past. De leden van het genootschap hebben het bestaansrecht van het 'ik' ontdekt. Men wil wel voor de medemensen leven, maar liever niet voor hen sterven of anderszins door hen benadeeld worden. Men wil ruimte hebben voor eigen gevoelens en eigen opvattingen. Men heeft wel een verbond met de apostel gesloten, maar behoort de apostel niet toe.

Er bloeien wetenschappelijke discussies op de internetsite van het genootschap. Recentelijk staat de vraag centraal, in hoeverre het huidige gedachtegoed van het genootschap voortborduurde op dat van gnostici uit vervlogen tijden.¹¹⁹ Door mijn artikel moge duidelijk zijn, dat er geen sprake is van een lineaire afstamming van een bepaald gedachtegoed, maar van talloze kruisbestuivingen, golfbewegingen en mengvormen, waardoor het nodig is, voortdurend te definiëren wat men met een bepaalde term bedoelt. De laatste jaren wordt er samenwerking gezocht met andere vrijzinnige christenen die evenals de leden van Het Apostolisch Genootschap 'in liefde willen werken aan een menswaardige wereld'.¹²⁰ Nieuwe kansen voor kruisbestuivingen met mooie vruchten.

¹¹⁹ <http://www.apgen.nl/wie-zijn-we/verdieping/?view=Standard>. Zie ook noot 76.

¹²⁰ Sinds enkele jaren is het motto van Het Apostolisch Genootschap 'in liefde werken aan een menswaardige wereld'.

Overeenkomsten tussen het gedachtegoed van enerzijds herrnhutters, filadelfiërs en waldenzen en anderzijds leden van de Catholic Apostolic Church zijn duidelijk. Echter, op het eerste gezicht zijn er nauwelijks overeenkomsten tussen het gedachtegoed van Het Apostolisch Genootschap en dat van apostolischen van andere richtingen. Er gaan dan ook steeds weer stemmen op om de naam van het genootschap zo te veranderen dat het woord apostolisch er niet meer in voor zou komen. Tegelijk zijn daar geëmotioneerde tegenreacties op. Kennelijk betekent de naam apostolisch en de lange apostolische geschiedenis meer voor de mensen dan zij beseffen en onder woorden kunnen brengen. En Het Apostolisch Genootschap van nu is – hoe gewijzigd dan ook – wel voortgekomen uit de apostolische tradities. Daarom vind ik het de moeite waard wat dieper te graven, om toch overeenkomsten te kunnen vinden. Enkele van mijn persoonlijke opvattingen hierover noem ik in mijn nawoord.

Conclusies

Belangrijke conclusies van dit artikel zijn:

Vanaf het begin van de jaartelling zijn er steeds weer groeperingen geweest die apostolische idealen en kenmerken hadden.

Er waren veel contacten tussen aanhangers van de diverse richtingen met apostolische idealen. Ze zochten elkaar op, maar distantieerden zich vaak ook weer van elkaar. In het nazien ontstond de verwijdering soms om kleine meningsverschillen, soms ook om fundamentele verschillen.

De Catholic Apostolic Church kwam niet uit de lucht vallen, maar bouwde voort op eeuwenoud en divers gedachtegoed van min of meer gelijkgezinden. Iedere groepering benadrukte weer andere facetten uit de tijden van de bijbelse apostelen. Daarom is het nodig, telkenmale te preciseren wat men bedoelt, als men het woord apostolisch gebruikt.

In dit artikel heb ik het woord apostolisch gebruikt volgens de definitie:

Apostolisch is: van de apostelen afkomstig, tot hen behorende of betrekking hebbende, met hunnen geest overeenkomende.

Met apostelen heb ik hoofdzakelijk de bijbelse apostelen bedoeld. In de beschrijvingen die ik van enkele groeperingen heb gegeven, heb ik laten zien, welke elementen van apostolisch christendom zij benadrukten.

Het is belangrijk, dat leden van Het Apostolisch Genootschap zich meer bewust worden van de historische en huidige inhouden van het woord apostolisch. Dan kunnen ze ook beter tegenover zichzelf en anderen duidelijk maken, waarom ze zichzelf wel of niet apostolisch willen noemen. Mijn eigen opvattingen hierover staan in het nawoord.

Nawoord

Tijdens mijn promotieonderzoek en tot mijn pensionering was ik docent Duits, de laatste twaalf jaar op het Vossius Gymnasium te Amsterdam. Vanaf mijn geboorte ben ik verbonden met Het Apostolisch Genootschap, sinds mijn achttiende jaar als officieel lid.

In mijn studententijd las ik bij de achttiende-eeuwse schrijvers Lessing en Goethe over een geheimzinnige graaf die een leidende rol speelde in religieuze zaken. De beschrijvingen van die graaf deden me aan apostel L. Slok denken. Die graaf bleek Nikolaus Ludwig von Zinzendorf te zijn. In een lexicon las ik over hem, dat hij 2000 geestelijke liederen geschreven zou hebben.¹²¹ Ik werd nieuwsgierig naar hem, maar moest eerst honderden andere boeken lezen, voordat ik me verder met hem kon bezig houden. Ruim tien jaar later raakte ik betrokken bij het herschrijven van de liedteksten van Het Apostolisch Genootschap. Mijn teamgenoten en ik hadden o.a. te maken met liederen die al meer dan 100 jaar in apostolische liederenbundels stonden. De teksten ervan waren herhaaldelijk veranderd. Daardoor was er van hun oorspronkelijke fraaie gedichtvormen soms weinig over. We gingen op zoek naar de oorspronkelijke auteurs en de oorspronkelijke vorm van die gedichten. Onze liederen waren destijds allemaal anoniem. Het was dus een hele uitzoekerij. Ik moest toen terugdenken aan Zinzendorf. We zouden vast een heleboel liederen van hém in onze bundels hebben. Inderdaad stonden er in de oude Duitse bundels een stuk of wat. In onze eigen blauwe bundel stond er nog maar één: Trouw en vast aaneengesloten.¹²² De oogst voor de liedgroep was dus niet zo groot.

1725

Hertz und hertz vereint zusammen
Sucht in Gottes Herzen Ruh,
Keusche Liebes-Geistes-Flammen Lodern auf das
Lämmlein zu;
...
Kommt ihr unsre liebe Kinder
Macht mit mir aufs neue Bund, Schweret unserm
Überwinder:
Er das Haupt, wir seine Glieder:
er das Licht und wir der Schein,
...
Liebe, hast Du es geboten,
Daß man Liebe üben soll.

1973

Trouw en vast aaneengesloten
vindt Gods volk in Hem slechts rust.
Laat dus 't vuur der liefde vlammen
Naar des Vaders wil en lust.
...
Kind'ren Gods, gij moogt nu allen
Weer vernieuwen het verbond
Hij het Hoofd, wij allen leden,
Hij het Licht dat uit ons schijnt.
Laat steeds dit uw richtsnoer wezen:
"Hebt elkander hart'lijk lief"
...

Maar ik had nóg een belangrijke reden waarom ik me met Zinzendorf bezig ben gaan houden. In 1946 koos mijn vader voor de stamapostel en mijn moeder voor apostel Slok. Dat veroorzaakte pijn en verdriet in mijn ouderlijk huis.

¹²¹ H.A. en E. Frenzel, *Daten deutscher Dichtung. Band 1. Von den Anfängen bis zur Romantik.* München 1964, blz. 163. (Eerste uitgave Frankfurt 1953.)

¹²² In de tekst uit 1973 zijn, evenals in die uit 1984, de overeenkomsten met het lied van Zinzendorf nog duidelijk. In de nieuwste bewerking niet meer (lied 136, 2011).

Daardoor is mijn belangstelling gewekt voor de vraag, hoe het kan dat religieuze bewegingen die zozeer naar liefde, vrede en eenheid streven, toch een geschiedenis van conflicten en afsplitsingen hebben. Ik hoopte ook mijn beide ouders beter te gaan begrijpen en hen via Zinzendorf, die veilig ver weg was, weer met elkaar over hun verdriet in gesprek te krijgen. En dat is wel gelukt. Door mijn onderzoek is in mijn beleving de balans tussen verschillen en overeenkomsten in het religieuze leven van mijn ouders drastisch verschoven. Voor mij zijn de overeenkomsten veel groter en belangrijker geworden dan de verschillen. Mijn ouders waren beiden onkreukbaar trouw in hun streven liefde aan hun medemens te betonen.

Het Apostolisch Genootschap zoekt tegenwoordig samenwerking met andere vrijzinnige christenen. Dit juich ik toe. Maar wordt het niet ook tijd dat we kijken naar wat ons verbindt met andere huidige apostolische richtingen en niet alleen de verschillen benadrukken?

Verder is mij door mijn onderzoek duidelijk geworden, hoe ingewikkeld het is om in levende geloofsgemeenschappen de vrede te bewaren. Zinzendorf verzucht dan ook: "Zodra de kinderen Gods ergens vrede stichten, ontstaat daaruit nieuwe onenigheid."¹²³ De details van zulke processen waren in Zinzendorfs tijd anders dan nu, maar de grondpatronen, die van liefde en haat, aanvaarding en afkeuring, spanningen tussen strijdige doelen, zijn van alle tijden. Deze wetenschap heeft me geholpen om wat speelser met spanningen en tegenstellingen binnen Het Apostolisch Genootschap om te kunnen gaan.

Bij alle kritiek die je op Zinzendorf kunt hebben, is mijn bewondering voor hem alleen maar gegroeid. Vrede stichten is op zich al een gevaarlijk werk. Voordat je het weet, zeggen beide partijen dat je met de tegenstander heult. En Zinzendorf probeerde het toch maar telkens weer, ondanks smaadschriften en verbanning, ondanks teleurstellingen, ondanks moeilijkheden in zijn persoonlijk leven. Hij was dapper en intelligent, kon zich zeer goed in andere mensen en culturen inleven en was onvermoeibaar.

Het gedachtegoed van Zinzendorf, herrnhutters, filadelfiërs en de Catholic Apostolic Church was bij alle overeenkomsten toch ook weer divers en wijzigde zich in de loop van de tijd. Voor de vraag wat we nu in huidige opvattingen binnen Het Apostolisch Genootschap nog terugvinden van oude apostolische idealen, focus ik hier op een vergelijking van Gottfried Arnolds opvattingen en Zinzendorfs favoriete Bijbelboeken met huidig gedachtegoed. Ik kan noch een volledig antwoord geven, noch algemeen geldende uitspraken doen, want binnen Het Apostolisch Genootschap zijn de opvattingen van de verschillende lidmaten heel divers. Ik hoop, dat de punten die ik noem, in reacties op mijn artikel door andere mensen worden aangevuld.

¹²³ In dezelfde tekst over Johannes 14 t/m 17 waaruit 'Trouw en vast aaneengesloten' is voortgekomen. En wel: N.L. von Zinzendorf, Die Letzten Reden Unsers Herrn und Heylandes Jesu Christi vor Seinem Creutzes-Tode, Das 14. 15. 16. u. 17. Cap. S. Johannis in sich haltend ... Frankfurt und Leipzig 1725. Het lied 'Herz und Herz vereint zusammen', waaruit ons 'Trouw en vast aaneengesloten' is ontstaan, is samengesteld uit de strofen 53,54, 56-59 van het 2^e deel, 56 van het 3^e deel en 78 en 81 van het vierde deel van 'Die Letzten Reden'. De verzuchting dat vredes pogingen tot nieuwe onenigheid leiden, staat in de 40ste strofe van het eerste deel: Er is zoveel onenigheid, "... daß den stillen Friedens-Kindern alle Lebens-Lust vergeht, weil, sobald sie Zanck verhindern, neuer Zanck daraus entsteht".

Zowel destijds als nu stond de liefde voor de mensen centraal. In beide gevallen was die liefde gefundeerd op de liefde voor iets hogers: destijds de liefde voor Jezus, nu de liefde voor de Scheppende Macht en de schepping. Waar de verbroedering plaatsvindt en de broederliefde of zielsverwantschap gevoeld wordt, beleeft men hoogste vreugde, of dat nu tijdens een dienst is of in een persoonlijk gesprek.

Die liefde moet de samenleving in gebracht worden. De mens moet het doen, maar... zowel toen als nu was er het besef, dat dit niet zo maar gaat. Het is werken en bidden of mediteren of zelfbeschouwing of..., in elk geval verbinding zoeken met het hogere. Dat geeft de kracht om te doen wat er gedaan moet worden om het geloof in een betere wereld gestalte te geven. Vroeger sprak men van de Heilige Geest. Tegenwoordig spreekt men van inspiratie, bezieling en spiritualiteit.

Toen en nu was er eenheid in verscheidenheid, het besef dat God te groot is om hem in één kerkgenootschap te vangen. Er was dus tolerantie ten aanzien van andersdenkenden en men was bereid van elkaar te leren. Tolerantie heeft echter een vast punt nodig. Zinzendorf baseerde zijn tolerantie op de offerdood van Jezus. Iedereen die daarin geloofde en er vervuld van was en uit wederliefde goed wilde doen, was zijn broeder. Tegenwoordig komt tolerantie voort uit het besef dat alle mensen uit dezelfde bron zijn voortgekomen en kostbare mogelijkheden in zich dragen.

Zowel toen als nu streven we ernaar dat spreken, denken en doen één zijn. Dat lukt niet altijd. Dit besef leefde zowel vroeger als nu. Vergeven en opnieuw beginnen zijn daarom nog altijd onontbeerlijk. Immer moedig voorwaarts.

De vraag is of dit voldoende is om het predikaat apostolisch in de naam van Het Apostolisch Genootschap te handhaven. Ik heb wat dit betreft tegenstrijdige gedachten en tegenstrijdige gevoelens. Inmiddels denk ik, dat we onszelf te kort zouden doen, als we het woord apostolisch uit onze naam zouden schrappen. Maar het dragen van die naam vereist wel historisch inzicht en een goede uitleg aan anderen.

Bijlage: Suggesties voor nader onderzoek

Zijn er al vóór 1830 groeperingen met apostolische kenmerken, die in hun naam het woord apostolisch hebben? Op internet zijn aanwijzingen te vinden, dat dit zo zou kunnen zijn. Van een zeer oude grote kerk weet ik het zeker: de Armeens-apostolische Kerk, die in 301 gesticht zou zijn en momenteel wereldwijd 6.000.000 leden zou hebben.

Hoeveel richtingen noemen zich tegenwoordig apostolisch? Komen zij voort uit de Catholic Apostolic Church of uit andere tradities? In Brooklyn troffen wij verschillende kerken en kerkjes aan die het woord 'apostolic' in hun naam dragen, ook een busje van een van die kerken met het woord 'apostolic' erop. Mijn reizende neef Jeroen Komen stuurde me foto's uit Zuid-Amerika, een uit Bolivia en een uit Chili, ook alweer een bus en een kerkgebouw met het woord apostolisch. Mijn eigen reisje door internet en navragen ter plekke in Brooklyn wijzen erop, dat veel apostolische groeperingen uit de 20ste eeuw zijn voortgekomen uit pinkster- en baptistenbewegingen. Op Engelstalige sites worden ook huidige waldenzen in het noorden van Italië 'apostolic' genoemd.

Welke historici, theologen en andere geïnteresseerden gebruiken het woord apostolisch met betrekking tot Zinzendorf en de vroege herrnhutters en welke niet?

Welke andere persoonlijke contacten dan de in dit artikel genoemde waren er tussen herrnhutters en grondleggers van de Catholic Apostolic Church?

In welke opzichten kwam het gedachtegoed van de grondleggers van de Catholic Apostolic Church overeen met die van Leade, Arnold, Zinzendorf en Bengel; en waarin lagen de verschillen?

Kenden de grondleggers van de Catholic Apostolic Church het werk van Leade, Arnold, Zinzendorf en Bengel?

Kenden zij het werk van Schleiermacher?

Heeft Lacunza het werk van Bengel, Leade, Arnold of Zinzendorf gekend?

Door wie zijn de grondleggers van de Catholic Apostolic Church beïnvloed, toen zij het nodig achtten apostelen aan te wijzen? Bedoelden zij apostelen in te stellen zoals in bijbelse tijden of had aan het begin van de 19^e eeuw het woord 'apostle' ook al een tweede betekenis: die van geestelijk leider van een religieuze groepering?

Gebruikt Arnold het woord apostolisch in zijn werk? Zo ja, in welke betekenis?

Gebruikt Comenius het woord apostolisch? Zo ja, in welke betekenis?

Uit welke religieuze richtingen kwamen de mensen die zich in Londen bij Zinzendorf aansloten?

Uit welke religieuze richtingen kwamen degenen die zich bij de Catholic Apostolic Church aansloten?

Uit welke religieuze richtingen kwamen de mensen die zich in Duitsland bij het apostolische werk aansloten?

Uit welke religieuze richtingen kwamen de mensen die zich in Nederland bij het apostolische werk aansloten?

Hoe, wanneer en waardoor waren er gnostieke en/of mystieke invloeden in de geschiedenis van waldenzen, Boheemse Broeders, herrnhutters, filadelfiërs en apostolischen?

Hoe stonden de apostolisch getinte groeperingen uit vroegere tijden tegenover de God-in-ons gedachte?

Hoe staan vrijzinnige joodse mensen en vrijzinnige moslims hier tegenover?

Zinzendorf voelde zich verwant met het joodse volk. Ook de apostolische bewegingen van na 1830 hebben veel joodse mensen aangetrokken. In beide gevallen, omdat men verwachtte dat het einde der tijden pas zou komen, als er eenheid tussen joden en christenen tot stand was gebracht. Hoe heeft de instroom van joodse mensen het gedachtegoed van apostolischen beïnvloed?

Met dank aan

Willem en Riet Hirs, Kees Bouman, Victor Veen, Frits van Yperen, Jeroen Komen, Manfred Horstmanshoff, Bart Cuperus, Rob Tijdeman en een anonieme referent.

Literatuur

[AN] N.K. van den Akker en P.J.A. Nissen: Wegen en dwarswegen. Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen. Amsterdam 1999, blz. 118-119.

[Arn] G. Arnold, Die erste Liebe. Das ist: Wahre Abbildung der Ersten Christen. Frankfurt/Main, 1696. Delen hiervan zijn te vinden in: Gottfried Arnold, Die Erste Liebe. Auszug. Samengesteld door H. Schneider. Leipzig 2002. (= Kleine Texte des Pietismus. Band. 5).

[Ber] J. van den Berg, Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden, [GP1] blz. 106.

[BH] Bibliographisch Handbuch zur Zinzendorf-Forschung. Samengesteld door D. Meyer met medewerking van H.-Ch. Hahn, J. Reichel, H. Schneider en G. Meyer. Düsseldorf 1987.

[BK] T. [G.H.] Bouman-Komen, Bruderliebe und Feindeshaß. Eine Untersuchung von frühen Zinzendorf-Texten (1713-1727) in ihrem kirchengeschichtlichen Kontext. Hildesheim, 2009. Mijn promotor was prof. dr. C.P.M. Burger, mijn copromotoren waren prof. dr. H. Schneider (emeritus Marburg) en dr. P.M. Peucker (Moravian Archives, Bethlehem, Pennsylvania).

[Bra] B.L. Brand, De apostolischen. Kampen 2001 (= Serie Wegwijs).

[Bre1] M. Brecht, Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland. In [GP1] blz. 113-203, i.h.b. blz. 118-123.

[Bre2] M. Brecht, Philipp Jakob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen. In [GP1], blz. 281-389.

[Bre3] M. Brecht, Die deutschen Spiritualisten des 17. Jahrhunderts. In [GP1] blz. 230-236.

[Bre4] M. Brecht, August Hermann Francke und der Hallische Pietismus. In [GP1] blz. 439-539.

[Cra1] D. Cranz, Alte und neue Brüder-Historie oder kurz gefaßte Geschichte der Evangelischen Brüder-Unität in den ältern Zeiten und insonderheit in dem gegenwärtigen Jahrhundert. Zweyte Auflage, Barby 1772 [eerste druk: Barby 1771]. Fotomechanische herdruk in: Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. Materialien und Dokumente. Reihe 2. Band 11. Geredigeerd door E. Beyreuther, G. Meyer en A. Molnár. Hildesheim/New York, 1973.

[Cra2] David Cranz, Kurze zuverlässige Nachricht von der unter dem Namen der Böhmischo-Mährischen Brüder bekannten Kirche Unitas Fratrum herkommen, Klehr-Begrif, äussern und innern Kirchen-Verfassung und Gebräuchen (zonder plaatsvermelding, 1757). De 2^e druk ervan is toegankelijk op <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN235553271>, aldus Peucker.

[Dan] Th. Daniel, Zinzendorfs Unionspläne 1716-1723. Nikolaus Ludwig von Zinzendorfs theologische Entwicklung bis zur Gründung Herrnhuts. Herrnhut 2004.

[Erb] H.-W. Erbe: Zinzendorf und der fromme hohe Adel seiner Zeit. Leipzig 1928. Fotomechanische herdruk in: N.L. von Zinzendorf, Materialien und Dokumente. Reihe 2, Band 12, blz. 373-634.

[Gäb] U. Gäbler, Evangelikalismus und Réveil. In [GP3] blz. 27-84.

- [GP1] Geschichte des Pietismus. Band 1. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Samengestellt door M. Brecht. Göttingen, 1993.
- [GP2] Geschichte des Pietismus. Band 2. Der Pietismus im 18. Jahrhundert. Samengestellt door M. Brecht, K. Deppermann, U. Gäbler en H. Lehmann. Göttingen, 1995.
- [GP3] Geschichte des Pietismus. Band 3. 19. und 20. Jahrhundert. Samengestellt door U. Gäbler. Göttingen, 2000.
- [GP4] Geschichte des Pietismus, Band 4. Glaubenswelt und Lebenswelten. Samengestellt door H. Lehmann. Göttingen 2004.
- [Hau1] D. Hauschild, Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte. Band 1. Alte Kirche und Mittelalter. 2de druk, Gütersloh, 2000 (1^e druk 1995).
- [Hau2] D. Hauschild, Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte. Band 2. Reformation und Neuzeit. Gütersloh, 1999.
- [Hon] G. Hornig, Lehre und Bekenntnis im Protestantismus. In: Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte. Band 3. 2^e druk. Samengesteld door G.A. Benrath, G. Hornig, W. Dantine en R. Slencka. 1998 (1^e druk 1984).
- [Hor] M. Horstmanshoff, Bewogen woorden. Klein apostolisch woordenboek (met foto's van Wil Werner). Baarn, 2011.
- [Jan] J.Ch. Janowski, Allerlösung. Annäherungen an eine entdualisierte Eschatologie. Band 1. Neukirchen 2000 (= Neukirchener Beiträge zur Systematische Eschatologie. Band 23).
- [Mey1] D. Meyer, Zinzendorf und Herrnhut. In [GP], blz. 3-106.
- [Mey2] D. Meyer, Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine 1700-2000.
- [Mol] A. Molnár, Die Böhmisches Bruderunität. Abriss ihrer Geschichte. In: Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien, blz. 15-34.
- [MPL] Graf ohne Grenzen. Leben und Werk von Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf. Samengestellt door D. Meyer, P.M. Peucker en K.-E. Langerfeld. Herrnhut, 2000.
- [Nie] S. Nielsen, Der Toleranzgedanke bei Zinzendorf. 1. Teil. Ursprung, Entwicklung und Eigenart seiner Toleranz [Inauguraldiss. Marburg]. Hamburg 1951.
- [Nol] M. Noller: Die Rezeption der Geschichte der alten Brüder-Unität bei David Craz: Traditionspflege im Wandel der Zeit. In: Unitas Fratrum. Zeitschrift, Heft 67/68, 2012, blz. 15-29.
- [Peu1] P.M. Peucker, Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen. Herrnhut, 2000.
- [Peu2] P.M. Peucker, The Ideal of Primitive Christianity as a Source of Moravian Liturgical Practice. In: Journal of Moravian History 6 (2009).
- [Rei] G. Reichel, Die Entstehung einer Zinzendorf feindlichen Partei in Halle und Wernigerode. In: Zeitschrift für Brüdergeschichte 23 (1902). Fotomechanische herdruk in: N.L. von Zinzendorf, Materialien und Dokumente. Reihe 2, Band 12. Samengestellt door E. Beyreuther, G. Meyer en A. Molnár. Hildesheim 1975, blz. 635-678.

[RGG] Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Samengesteld door H.D. Betz, D.S. Browning, B. Janowski en E. Jüngel. Tübingen, 4^e druk. Band 1, 1998; Band 5, 2002.

[Sch1] H. Schneider, Die "zürnenden Mutterkinder". Der Konflikt zwischen Halle und Herrnhut. In: Pietismus und Neuzeit 29 (2004), blz. 37-66.

[Sch2] H. Schneider, Der radikale Pietismus im 17. Jahrhundert, [GP1] blz. 410-416.

[Sch3] H. Schneider, Der radikale Pietismus im 18. Jahrhundert, [GP2] blz. 116-119.

[Sch4] H. Schneider, Der radikale Pietismus in der neueren Forschung. In: Pietismus und Neuzeit 8 (1982), blz. 15-42.

[Sch5] H. Schneider, Der radikale Pietismus in der neueren Forschung. In: Pietismus und Neuzeit 9 (1983), blz. 117-151.

[Sch6] H. Schneider, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf als Gestalt der Kirchengeschichte. In: Graf ohne Grenzen, blz. 10-29.

[Sla] J. Slavenburg, De geheime woorden. Een ontdekkingstocht door vijftienving eeuwen gnosis. 4^e druk. Deventer, 1999. (1e druk 1989).

[Spa] A.G. Spangenberg, Leben des Herrn Ludwig Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf. [Barby] 1773-1775. Fotomechanische herdruk in: N. L. von Zinzendorf. Materialien und Dokumente. Reihe 2. Band 1/2 t/m 7/8. [In de herdruk zitten twee 'Bande' van de biografie in één boekband.] Samengesteld door E. Beyreuther, G. Meyer, A. Molnár. Hildesheim / New York, 1971.

[Tan] M.J. Tang, Het apostolische werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland. 4e druk. 's Gravenhage 1989 (1e druk 1982).

[TR] Theologische Realenzyklopädie. Band 3, samengesteld door V.G. Kraus en G. Müller. Berlijn/New York, 1978, blz. 528-571.

[UF] Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien / Moravian Studies. Samengesteld door M.P. van Buijtenen, C. Dekker, H. Leeuwenberg. Utrecht, 1975.

[Utt] O. Uttendörfer, Zinzendorf und die Mystik, Berlijn, 1952.

[Vac] A. Vacovský, History of the 'hidden seed' (1620-1722). In: Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien, blz. 35-54.

[Wal] J. Wallmann, Der Pietismus. Göttingen 1990 (= Die Kirche in ihrer Geschichte. Band 4, aflevering O 1).

[Wil] E. Wilson, The Moravian Church in England and Ireland. In [UF].

[ZB] De Zeister Broedergemeente 1746-1996. Bijdragen tot de geschiedenis van de herrnhutters in Nederland. Samengesteld door A. de Groot en P.M. Peucker. Zutphen, 1996.

[ZHB] Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760. Samengesteld door H.-Ch. Hahn en H. Reichel. Hamburg, 1977.